

IFD

Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi Dergisi

Burdur Mehmet Akif Ersoy University
Journal of Theology Faculty

e-ISSN: 2757-6418
(Aralık / December 2022) 3/2

SA'Y, ATALET, İKTİSAT AHLÂKI ve ZİHNİYETİ KAVRAMLARI ETRAFINDA MEHMED AKİF ve SABRİ ÜLGENER

Mehmed Akif and Sabri F. Ülgener Around the Concepts of Working Hard, Idleness, Economic
Ethics and Mentality

NURETTİN ÇALIŞKAN

Doç. Dr. Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Türk İslam Edebiyatı Anabilim
Dalı, Burdur, Türkiye
Associate Professor, Burdur Mehmet Akif Ersoy University, Faculty of Theology, Department of Turkish
Islamic Literature, Burdur, Türkiye

ncaliskan@mehmetakif.edu.tr
orcid.org/0000-0002-6255-0871
<https://ror.org/04xk0dc21>

MAKALE BİLGİSİ / ARTICLE INFORMATION

Makale Türü/Article Types	: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi /Received	: 16 Ağustos/August 2022
Kabul Tarihi/Accepted	: 10 Ekim/October 2022
Yayın Tarihi/Published	: 30 Aralık/December 2022

ATIF / CITES AS

Çalışkan, Nurettin. "Sa'y, Atalet, İktisat Ahlâkı ve Zihniyeti Kavramları Etrafında Mehmed Akif ve Sabri Ülgener". *Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (Aralık/December 2022), 297-323.

İNTİHAL/PLAGIARISM

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software. Yayıncı / Published by: Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / Burdur Mehmet Akif Ersoy University Theology Faculty. Burdur, Türkiye.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. Nurettin ÇALIŞKAN.

Çıkar Çatışması/Conflicts of Interest: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / The author(s) has no conflict of interest to declare.

Finansman/Grant Support: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. / The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Etik Bildirim/Complaints: ifd@mehmetakif.edu.tr

Telif Hakkı & Lisans/Copyright & License : Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını **CC BY-NC 4.0** lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the **CC BY-NC 4.0**.

Mehmed Akif and Sabri F. Ülgener Around the Concepts of Working Hard, Idleness, Economic Ethics and Mentality

Abstract

This article was written with the aim of evaluating the thoughts of Mehmed Akif, who expressed in his verse and prose that the Ottoman people were idle and lazy in the first quarter of the nineteenth century, and Sabri Ülgener, who had similar diagnoses for the economic backwardness of the Ottoman state. The Ottoman Empire shrank geographically in the first quarter of the twentieth century, and withdrew from the historical scene in administrative and political terms, and was replaced by the Republic of Turkey. However, the mentality of the members of the society, which is the product of centuries, remained the same in the issue of work production and inertia. The low determination of the people of the country to work and produce, and the obvious backwardness compared to the West continued to be one of the major problems in the Republican period. Besides many issues, Mehmed Akif gave more place to the Ottoman people's understanding of work, time and worldly life in his poetry than his contemporary poets and thinkers. He expressed his feelings and suffering in his sermons and articles in magazines, especially *Safahat*. Not content with criticism, he explained his offers for his condition and improvement.

As an economist, lawyer and sociologist, Sabri F. Ülgener wondered about the historical and sociological reasons for the issue of speed and inertia, which has a great place in Akif's verse. Inspired by Max Weber's thesis, he researched the mentality of the Ottoman people by using the data he produced from his extensive bibliography consisting of basic works from *tevarihname* and *divans* to *Nefahâtü'l-Üns*, *Müzekki'n-Nüfûs* and *Marifetnâme* to *Ahlâk-ı Alâî*. He built a scientific theory about the roots of inertia and stagnation. In this study, it will be examined how Mehmet Akif comprehended the phenomenon of work and what kind of method he devised while constructing his mind, and the mentality theory of Ülgener, who analyzed the economic ethics and mentality of the Ottoman period over the fifteenth and sixteenth centuries, will be summarized. Finally, how the two thinkers approached the issue in terms of cause and effect will be compared and discussed.

Keywords: Ottomans, Safahat, Economics, Moral Values, Ethics, İdleness, Working Hard, İntrinsic Sufism.

Sa'y, Atalet, İktisat Ahlâkı ve Zihniyeti Kavramları Etrafında Mehmed Akif ve Sabri Ülgener

Öz

Bu yazı, on dokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı insanının atalet içinde bulunduğunu nazım ve nesrinde dile getiren Mehmed Akif ile Osmanlı devletinin iktisadi geriliği için benzer teşhisleri olan Sabri Ülgener'in düşüncelerini değerlendirme gayesiyle kaleme alınmıştır. Osmanlı Devleti, yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde coğrafi bakımdan daraldı ve idari ve siyasi anlamda tarih sahnesinden çekildi ve yerini Türkiye Cumhuriyeti Devleti aldı. Ne var ki çalışma üretme ve atalet meselesinde toplum fertlerinin asırların ürünü olan zihniyeti aynı kaldı. Cumhuriyet döneminde de ülke insanının çalışma ve üretme azminin düşüklüğü, Batrya kıyasla bariz geri kalmışlık büyük sorunlardan biri olmaya devam etti. Mehmed Akif, birçok meselenin yanında nazmında Osmanlı insanının çalışma, zaman ve dünya hayatı idrakine düşünce ve eserlerinde çağdaşı şair ve düşünürlerden daha fazla yer verdi. Hissiyatı ve ıstırabını başta *Safahat* olmak üzere vaazları ve mecmulardaki yazılarında dile getirdi. Tenkitle yetinmeyip hal ve ıslahı için tekliflerini açıkladı.

İktisatçı, hukukçu ve sosyolog bir ilim adamı olarak Sabri F. Ülgener, Akif'in nazmında büyük yer tutan sa'y ve atâlet meselesinin tarihi ve sosyolojik sebeplerini merak etti. Max Weber'in tezinden ilham alarak *Tevarihname* ve *divanlardan Nefahâtü'l-Üns'e*, *Müzekki'n-Nüfûs* ve *Mârifetnâme*'den *Ahlâk-ı Alâî*'ye temel eserlerden oluşan geniş kaynakçasından ürettiği veriyi kullanarak Osmanlı insanının zihniyetini araştırdı. Atalet ve durağanlığın kökleri hakkında ilmi bir nazariye inşa etti. Bu çalışmada sırasıyla Mehmet Akif'in çalışma olgusunu nasıl idrak ettiği ve fikriyatını inşa ederken nasıl bir usul tertip ettiği incelenecek ve on beş ve on altıncı yüzyıl üzerinden Osmanlı dönemi iktisat ahlâkı ve zihniyetini etraflı bir şekilde tahlil eden Ülgener'in zihniyet teorisi özetlenecektir. Son olarak iki mütefekkirin meseleye sebep-sonuç bakımından nasıl yaklaştıkları karşılaştırılacak ve tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Safahat, İktisat, Ahlak, Zihniyet, Sa'y, Atalet, Batını Tasavvuf.

Summary

The reasons that cause a structure that is the subject of history, such as the Ottoman Empire, to be out of history are intricate and related to each other. Nevertheless, a rough classification can be made as reasons arising from their own internal dynamics and the then-circumstances of the world. The relationship between economic backwardness, lack of production and capital, individual and social attitudes and behaviours is one of the issues that exist on the basis of the cause-effect relationship between Turkey's recent and distant past. For four centuries until the twentieth century, the social and economic suffering caused by this event has been the subject of countless pleadings, and the number of diagnoses and reform proposals has almost been forgotten. However, it was inevitable to experience a long and deep period of dissolution/inhibit due to the end of the era of conquests and the increase in the cost of holding the lands, the shift of trade routes to the West from the Mediterranean to the oceans, and other factors. On the other hand, with the transformation of the administrative and political order, which has been in effect for six centuries, into a status quo, all modernization efforts could not go from form to substance. The main factor that exists beyond these apparent reasons is the mentality of the individual and society and its indicator attitudes and behaviours. In Sabri Ulgener's words, the Ottoman people could not attain a rational and calculating economic understanding and carried a submissive, stable, lump-sum economic mentality. Mentality manifests itself by transforming the attitudes and normative behaviours of individuals from all classes into sayings or idioms in the economic and sociological context and using them as suggestions/advice. The causes of the political, social and economic depressions experienced in four centuries and the search for responsible for them have been a matter discussed by the intellectuals of the 19th and 20th centuries on all grounds.

Apart from political and religious personalities, there are artists, poets, writers and scientists who have been the subject of history/history maker. In this sense, it can be said that Mehmed Akif and Sabri F. Ulgener are two thinkers, one of whom has interpreted the era in which they lived through poetry and the other through social science. Mehmed Akif is an Ottoman intellectual who embodied his poetry with his power of contemplation and pure sincerity, and with his keen observation skills accompanying the *acquis* he possessed in terms of knowledge and environment, he, as in every field, analysed the mentality behind the moral attitudes and behaviors of the Ottoman people. As the depictions of people in his poems are enlarged, they turn into paintings whose colours deepen and lines become clearer. Unlike contemporary thinkers and writers as said in following lines "*Çalış!*" *dedikçe şeriat çalışmadın durdun / Onun hesabına birçok hurafeler uydurdun. Sonunda bir de «tevekkül» sokuşturup araya / Zavallı dini çevirdin onunla maskaraya*", he fiercely criticized the lack of work, ingrained inertia/stagnation, the wrong notion of and wrong perception of submissiveness, and presented his own prescription for its treatment in his books titled *Safahat* and *Kur'an-ı Kerim'den Ayetler-Mevizeler* and also periodicals titled *Sırât-ı Müstakim* and *Sebilürreşad*. The reason for the stagnation is the belief in the futility of effort beyond the minimum level of work for the mortal life of the world, in the dilemma of transient/permanent. Once more as can be seen in his verses "*Müslüman unsuru gâyet mütedenni, doğru, / Şu kadar var ki değildir bu, onun mahzuru / Müslümanlık*" *denilen rûh-i İlâhî, arasak, "Müslümânız" diyen insan yığmından ne uzak! / Dîni tedkik edeceksek, dönelim haydi geri; / Alalım neş'et-i Islâm'a yakın bir devri: /O ne dehşetli terakki, o ne müdhiş sür'at! / Öyle bir harika gösterdi mi insaniyyet?*", he firmly argued that for the cure and the solution of the destruction caused by the lack of work and the dominance of inertia, it needed to go back to the roots to re-discover the knowledge and understanding of the era in which Islam was born. Apart from literary and poetic sensitivity, it is seen that the issue of working hard and inertia is processed in the poet's verses in logical principles with scientific/philosophical depth. It deals with concepts in five interconnected meaning planes. It points to the continuity of the ephemeral/cosmological creation and associates that man was created for perpetuity, not for non-existence, with the manifestation of Allah in the realm of existence with the name of activity. In almost every poem about the society, he follows the order of description, identification, criticism/allusion and proposal/judgment. Although it is not clearly stated how and for what he will work, man was created not for standing stil but for ongoing seeking and searching.

Ulgener investigated the answer to the question of why the individual did not work, asked by Mehmed Akif, through the economic structure of the Ottoman Empire in the 15th and 16th centuries and the mentality behind this structure. He researched the scientific reasons for the lack of production and capital accumulation in the Ottoman Empire by using the method in Max Weber's "The Protestant Ethics of the Spirit of Capitalism". In the centre of the case, there was a real and full human being, not only with his outward appearance, but also with his understanding, feelings and desires, values and preferences. He identified the norms, that is, the actual and current attitudes and behaviours, in moral and history books, divans and futuwetnames, which are first-degree source works in verse and prose that were written or compiled in those centuries. He shaped his theory of mentality, which he put forward based on the data he obtained, through the concepts of mysticism, futuwwa, economic ethics, economic mentality, medievalization and dissolution. He proposed the concept of medievalization in order to explain the moral and economic process that the Ottoman Empire embodied in five centuries, from the 15th century to the republic, with a never-changing understanding and approach to the events. In this long period, the relationship between the gentry/notables and the common people and the understanding of esoteric mysticism became the nurturing elements of the economic mentality. The norm/reality mismatch, which emerged from the fact that the violation of strict religious/moral rules by the upper classes was bracketed and softened by opinion leaders, became the dominant element in the same process. A century has passed since the beginning of the new Turkish republic. Isn't the lack of working capacity on which two thinkers, a poet, the other a jurist and socio-economist scientist, spent their time, and the still existence of economic backwardness, which is its reflection, not a criterion for the validity of Ulgener's theses and the appropriateness of Akif's anger?

Özet

Osmanlı Devleti gibi tarihin öznesi bir yapının tarih dışında kalmasına yol açan sebepler girift ve bir diğeri ile ilintilidir. Yine de kendi iç dinamiklerinden ve dünya şartlarından kaynaklanan sebepler diye kabaca bir tasnif yapılabilir. İktisadi gerilik, üretim ve sermaye yetersizliği ile ferdi ve toplumsal tavır ve davranış arasındaki ilişki, Türkiye'nin yakın ve uzak geçmişi arasında sebep-sonuç ilişkisi temelinde var olan meselelerinden biridir. Yirminci yüzyıla değin dört asır boyunca bu vakıanın doğurduğu sosyal ve iktisadi acı tablo sayısız layihalarda ifade edildiği gibi; konulan teşhislerin ve ıslahat tekliflerinin sayısı neredeyse unutuldu. Ne var ki başta fütuhât devrinin sona erip toprakları elde tutmanın maliyetinin artması, Batıya giden ticaret yollarının Akdeniz'den okyanuslara kayması ve diğer etkenlerle uzun ve derin bir çözümlenme/inhitat döneminin yaşanması kaçınılmaz oldu. Buna karşılık altı asırdan beri yürürlükte olan idari ve siyasi nizamın bir statükoya dönüşmesi ile bütün modernleşme çabaları şekilden öze geçemedi. Bu görünen sebeplerin ötesinde var olan asıl amil ise birey ve toplumun zihniyeti ile onun göstergesi tutum ve davranışlarıdır. Sabri Ülgener'in tespiti ile Osmanlı insanı rasyonel ve hesapçı bir iktisat anlayışı kazanamamış, teslimiyetçi, durağan, götürü bir iktisat zihniyeti taşımıştır. Zihniyet, iktisadi ve sosyolojik bağlamda her sınıftan bireyin sergilediği tavır ve norma dönüşmüş davranışların deyiş veya deyimine dönüşmesi ve bunların telkin/tavsiye olarak kullanılmasıyla kendini ortaya koyar. Dört asırda yaşanan siyasi, sosyal ve iktisadi buhranların sebepleri ve bunlara sorumlu arayışı 19 ve 20. yüzyıl aydınları tarafından her zeminde tartışılan bir mesele olmuştur.

Siyasi ve dini kişiliklerin dışında tarihin öznesi olabilmiş sanatçı, şair, edip ve bilim adamları vardır, Bu manada Mehmed Akif ve Sabri F. Ülgener için biri şiir diğeri sosyal bilim vasıtası ile yaşadıkları çağı alabildiğine derinlikli yorumlamış iki mütefekkir denilebilir. Mehmed Akif, şairliğini tefekkür kudreti ve katıksız samimiyeti ile meczetmiş ve ilim ve muhit itibarıyla sahip olduğu müktesebata eşlik eden keskin gözlem yeteneği ile her sahada olduğu gibi Osmanlı insanının ahlaki tavır ve davranışlarının arkasında yatan zihniyeti de çok sağlam biçimde tahlil etmiş bir Osmanlı aydınıdır. Nazmında yaptığı insan tasvirleri büyütüldükçe renkleri derinleşen ve çizgileri netleşen tablolara dönüşmektedir. *"Çalış!" dedikçe şeriat çalışmadın durdun / Onun hesabına birçok hurafeler uydurdun. Sonunda bir de «tevekkül» sokuşturup araya / Zavallı dini çevirdin onunla maskaraya*" mısralarında ifade edildiği gibi, çağdaşı düşünür ve ediplerden farklı olarak, *Safahat*'ında, vaazlarından derlenen *Kur'an-ı Kerim'den Ayetler Mevziler* adlı kitabı ile *Strât-ı Müstakim* ve *Sebilürreşad*'daki yazılarında sa'yin eksikliğini, kökleşmiş atalet/durağanlığı, ye's ve yanlış tevekkülün yanlış telakkisini kıyasıya eleştirmiş, tedavi edilmesi için kendi reçetesini sunmuştur. Durağanlığın sebebi beka/fena ikileminde fâni olan dünya hayatı için asgari düzeyde çalışmanın ötesinde bir çabanın lüzumsuzluğuna dair inançtır. Mehmed Akif, *"Müslüman unsuru gâyet mütedenni, doğru, / Şu kadar var ki değildir bu, onun mahzuru / Müslümanlık" denilen rûh-i İlâhî, arasak, "Müslümânız" diyen insan yığınından ne uzak! / Dîni tedkik edeceksek, dönelim haydi geri; / Alalım neş'et-i İslâm'a yakın bir devri: /O ne dehşetli terakkî, o ne müdhîş sür'at! / Öyle bir harika gösterdi mi insaniyyet?"* mısralarından anlaşıldığı üzere sa'yin eksikliği ve ataletin baskın hale gelişinin yol açtığı tedenninin ve yıkımın çözümünün, köklere yani İslam'ın doğduğu dönemin tahkik ve idrakinde olduğu fikrinin sıkı savunucusu oldu. Edebilik ve şiirsel hassasiyetin dışında sa'y ve atalet meselesinin şairin mantık ilkelerini takip ederek işlediği, ilmi/felsefi derinliğin de var olduğu görülür. Kavramları birbirine bağlı beş anlam düzleminde ele alır. Kevni/kozmozolojik yaratılışın sürekliliğine işaret eder ve insanın âdem değil beka için yaratıldığını Allahu Teâla'nın fa'âl ismi ile varlık âleminde tecelli edişi ile irtibatlandırır. Cemiyete dair hemen her manzumesinde tasvir, teşhis/tesbit, tenkid/tariz ve teklif/hüküm sıralamasını izler. Nasıl ve neye çalışacağı açıkça söylenmese de, insan tevakkuf için değil taharri için yaratılmıştır.

Mehmed Akif'in sorduğu bireyin neden çalışmadığı sorusunun cevabını Cumhuriyet döneminde Ülgener Osmanlı Devleti'nin 15 ve 16. Yüzyıldaki iktisadi yapısı ve bu yapının gerisindeki zihniyet üzerinden araştırdı. Osmanlıdan üretim azlığı ve sermaye birikiminin oluşmamasının ilmi sebeplerini Max Weber'in "Protestan Ahlakı Kapitalizmin Ruhunu" adlı eserindeki usulü kullanarak araştırdı. Vakıanın merkezinde yalnız dış görünüşü dıştan görünüşü ile değil, idraki, his ve istekleri, değer ve tercih ölçüleri ile gerçek ve dolu insan vardı. O asırlarda telif edilmiş veya derlenmiş manzum ve mensur birinci derece kaynak eserler olan ahlak ve tarih kitaplarında, divanlarda ve fütüvvetnamelerde norm yani olması gereken ile vaki ve cari olan tutum ve davranışları tespit etti. Elde ettiği veriden hareketle ortaya koyduğu zihniyet teorisini tasavvuf, fütüvvet, iktisat ahlakı, iktisat zihniyeti, ortaçağlaşma ve çözümlenme kavramları üzerinden şekillendirdi. Osmanlı'nın 15. Yüzyıldan cumhuriyete değin beş asırda hiç değişmeyen anlayış ve idrak ile vücut verdiği ahlaki ve iktisadi süreci ortaçağlaşma kavramı ile karşıladı. Bu uzun süreçte taşrada eşraf/ayan ile avam arasındaki ilişki biçimi ve batını tasavvuf anlayışı iktisadi zihniyetin besleyici unsurları oldu. Sıkı dini/ahlaki kuralların üst sınıflarca ihlalinin kanaat önderleri tarafından paranteze alınıp yumuşatılmasından doğan norm/realite uyumsuzluğu aynı süreçten hâkim unsur oldu. Yeni Türkiye Cumhuriyeti devletinin başlangıcından bugüne bir yüzyıl geçti. Biri şair diğeri hukukçu ve sosyo-iktisatçı ilim adamı iki düşünce adamının mesaisini harcadığı atalet ve onun yansımaları olan iktisadi geriliğin hala yaşanıyor oluşu, Ülgener'in tezlerinin geçerliliği ve Akif'in öfkesinin yerindeliği için bir ölçü değil midir?

Giriş¹

Tarih, milletin/toplumun dikey kesitini alarak hadiselerin nasıl olduğunu, sosyoloji ise yatay kesitini alarak niçin olduğunun cevaplarını araştırma ve inceleme imkânı sunar. İnsanların hadiseler karşısında gösterdikleri tavır, davranışlar ve aldıkları inisiyatiflerden yola çıkarak onları millet ve toplum yapan asgari müştereklerin mahiyetini belirleyip haritasını çıkarmak ve böylece yeni teşhisler ve tespitlerin inşasına yardımcı olacak genellemeler ve paradigmlar oluşturmak sosyal bilimlerin özünde var olan bir keyfiyettir. Bu bağlamda yirminci yüzyıl Osmanlı Devleti'nin sosyal ve iktisadi bakımdan mamur ve müreffeh olamayışı, derin yoksulluk ve sermaye yetersizliğinin sebepleri ve hal çarelerinin araştırılması; düşünce, edebiyat ve ilim ve insanların üzerinde çokça imal-i fikirde bulunduğu hassas meselelerden biri olmuştur.

26 Ocak 1699 Karlofça Antlaşması'ndan itibaren toprak kaybetmeye başlayan Osmanlı Devleti, 19. yüzyıla gelindiğinde dıştan karşılanması zorlaşan sıkıştırma ve harpler; içten göğüslenmesi giderek imkânsızlaşan iktisadi buhran ve darlıkların ortasında Tanzimat ve diğer ilave ıslahat çabaları ile yönünü bulmaya ve batmamaya çalışan bir gemi gibiydi. 10 Ağustos 1920'de imzalanan ama İstiklal Savaşı'nın kazanılması ile hükümsüz kalan Sevr Muahednamesi ile iki asrı aşan bir mücadelenin sonunda elinde yalnızca Anadolu kaldı. Saltanattan Cumhuriyete geçiş sürecinde önce otokratik sonra anayasal monarşik, arkasından tek partili ve nihayet çok partili demokrasi ile üst yapının modern yönetim biçimine geçişi söz konusu idi.² 18. yüzyıldan itibaren saltanat-ı seniyyenin iradesi ile önce Osmanlı ordusu ve askeri kurumlarda başlayan modernleşmenin giderek diğer alanlara teşmili, toplum tabanından çıkan düşünceye dayalı bir zihniyet değişimi ile birlikte yürümedi.

Devlet-i Aliyye yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde tarih sahnesinden çekildi ve Cumhuriyet'e geçilirken sosyal dokuya hayatiyet veren çok sayıda sosyal müessese tasfiye edildi. Zaten Tanzimat'la Batı'nın insan davranışları ve gündelik hayat pratiklerine tesiri çok artmıştı. Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte zihniyetteki sekülerleşme³ sosyal dokuyu yeni baştan şekillendirmeye ve toplumun dine olan mesafesinde belirleyici hale gelmeye başladı. Böylece İslâm dininin kamusal hayattaki tezahürleri azalmaya, daraltılmış pratiklere ve kişinin kendi idraki ile sınırlı bir uhrevi alana inhisar etmeye başladı. Geleneğin tasfiyesi ve hukuktan eğitime, musikiden mimariye modernleşmenin her alanda etkin güç olması ile birçok toplumsal kurum ya yeni bir biçim aldı veya yenisine yol verdi. Ama zihniyeti ve davranış hususiyetleri ile bu müesseselere ruh ve dinamizm sağlayan insan unsuru fazla değişim geçirmeden yeni döneme intikal etti.

¹ Çalışmada her iki şahsiyetin fikriyatının açığa çıkarılması ve mevzuun anlaşılmasına katkıda bulunması gayesiyle özellikle Ülgener'in eserlerinden yapılan nakiller uzun tutulmuştur. Esas metnin seyrini kısmen engellediği bariz olan bu hususu okurların anlayışla karşılaması temenni edilmektedir.

² "Osmanlı modernleşmesi otokratik bir modernleşmedir. İç ve dış gelişmeler hayatının son kırk yılında, imparatorluğu bu otokratik modernleşmeden anayasal bir monarşiye kadar sürükledi. İmparatorluk genç Cumhuriyete parlamentarizm, siyasal parti, basın gibi siyasal kurumları miras olarak bıraktı. Cumhuriyetin tabibleri, fen adamları, hukukçu, tarihçi ve filologları son devrin Osmanlı aydın kadrolarından çıktı. Cumhuriyet ilk anda eğitim sistemini, üniversiteyi, yönetim örgütünü, mali sistemini imparatorluktan miras aldı. Cumhuriyet devrimcileri bir ortaçağ toplumuyla değil; son asrını modernleşme sancıları ile geçiren imparatorluğun kalıntısı bir toplumla yola çıktılar. Cumhuriyetin radikalizmini kamçılayan öğelerden biri de yeterince radikal olamayan Osmanlı modernleşmesidir. Bugünkü Türkiye'nin siyasal-sosyal kurumlarındaki sağlamlık ve zaafın bilinmesi, son devir Osmanlı modernleşme tarihini iyi anlamakla mümkündür." Bkz. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, (İstanbul: Hil Yay., 1987), 24.

³ Kavram, burada bireyin hayatında tabiatüstüne inancın az yer tutması ve hiç olmaması anlamında kullanılmaktadır. Bkz. Ali Köse, "Modernleşme-Sekülerleşme İlişkisi Üzerine Yeni Paradigmlar", *Liberal Düşünce Dergisi* 24 (2001), 150-165.

Osmanlı Devleti, Rusya ve Avrupa devletlerinin tahammül ötesi sıkıştırılmaların, açtıkları harplerin ve içte çıkış yolu bulmanın giderek imkânsızlaştığı iktisadi buhran ve mali darlıkların içinden geçerek mukadder sona yaklaşırken, Ziya Paşa'dan Said Halim Paşa'ya 19. yüzyıl Osmanlı münevverleri ve yönetici sınıfı her sahada derinleşen sıkıntılar üzerinde mesai harcıyor, üzüntü ve kaygı duydukları çözülmeyi her mahfilde tartışıyor ve hal yolları arıyorlardı. Osmanlı insanının/tebaasının yaşananlar karşısında aldığı tavır ve sergilediği davranışların bir zihniyetin yansımaları olduğu kabulünden hareketle Divan şairi Nâbî'den Mehmed Akif'e birçok edebiyatçı ve şair de teşhis ettikleri geri kalma sebeplerinin zihniyetle ilişkisi/bağlantısı üzerinden insani düzlemde tanık oldukları tereddiyi ve kaht-ı ricali manzum ve mensur eserlerinde eleştirdiler. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, insan varlığı ve nüfus bakımından daha mütecanis idi. Yönünü her alanda Batı'ya çevirmiş olmasına karşın, çalışma, katma değeri yüksek ürünleri üretme ve refahı tabana yayma meselesinde iddiasını gerçekleştirmedi. Bu konuda nitelikli ve derinlikli makaleleri ve telifleri olan, erken dönem Cumhuriyet Türkiye'sinin ilim adamlarından Sabri F. Ülgener'in iktisat ahlâkı ve zihniyeti üzerinde geliştirdiği faraziye/teori, Osmanlı dönemi çalışma ve iktisadi üretim zihniyetinin toplumda hala cari olduğunu ortaya koydu.⁴

Osmanlı Devleti'nin insan telakkisi ifadesini, Şeyh Edebali'nin meşhur "İnsanı yaşat ki devlet yaşasın." deyişinde ifadesini bulmuştur. Hükmettiği coğrafyada yaşayan reaya veya tebaa 19. yüzyıla, başka bir ifade ile Tanzimat'a kadar, inisiyatif/teşebbüs kabiliyeti olan ve kâr peşinde koşan fertler topluluğu değil, kerim devletin lütfuna muntazır bir millet olarak tarif edilmiştir.⁵ Dolayısıyla Osmanlı'nın henüz güçlü olduğu 16. yüzyıldan itibaren Batı'da vuku bulan sosyal ve iktisadi değişme ve dönüşümleri fark ve idrak edip vaziyet almakta gecikmenin de sebepleri arasında olduğu çöküş/intihat dönemine girilmişti. İlber Ortaylı, 19. yüzyıla gelindiğinde iktisadi altyapının çağın çok gerisinde olması ve dünya görüşleri ile devlet gelenekleri arasındaki uyumsuzluktan ötürü reformcu Osmanlı devlet adamlarının mevcut statükoyu aşip elzem olan siyasi, idari ve iktisadi düzeni tesis edemediklerini, zaten gecikmiş Osmanlı Modernleşmesinin bu çıkmazda kaldığını belirtir.⁶

⁴ Verimsiz iktisadi zihniyetin hala yaygın olduğunu Ülgener'in zihniyet tarihinin safhaları için yaptığı isimlendirmeden anlayabiliyoruz: "Yalnız, konuyu kendi açımızdan ele alırken, çıkış noktamızın berikilerden farklı olacağını gözden uzak tutmamalıyız. Şöyle ki: Batılı tarihçilerin üzerinde durdukları çoğunlukla yeni zamanlar ve kapitalist çağ burada arka plâna geçecektir. Batıda yeni zamanlar diye adlandırılan ve gerçekten de bütün hayat sahalarında yenilenme ile beraber yürüyen devir bizde ortaçağ değerlerine dönüş (ortaçağlaşma) karakterini taşıyor: Her şeyden önce, parlak bir ticaret devrinin sonu. Teşebbüs formlarında yer alan "esnaflaşma"; değer anlayışında da aynı suretle kapanma ve katılma; en küçük bir yeniliğe göz yummayan meslek ve sanat taassubu (gelenekçilik)... Nihayet Feodal hayatın asırdan asra aktardığı ağalık ve efendilik şuru: Bol tüketimin, hele görünüş ve gösterişin çekici etkisinden hiç bir zaman uzak kalmamakla beraber, kendini gündelik iktisadî kaygıların üstünde görmeğe alışık, üretimi ve değer yaratmayı kendinden başkalarının sırtına yüklenmiş görmek isteyen zihniyet! Hepsisi de Batı Avrupa'da 15 ve 16. yüzyıllardan beri tarihe mal olduğu halde bizde birçok tarafları örselenmeden "Yeni Zamanlar"a devredilmiş "Orta çağ" değerlerinden başka şeyler değil! Bu değerler üzerinde durmak ve düşünmek, bir bakıma, kendi iç dünyamızın kökenini ortaya koymak olacağından, o yolda bir araştırmanın tarihi değeri kadar aktüel önemi haiz olacağı da meydandadır." Bkz. Sabri F. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, (İstanbul: Der Yay., 1981), 15.

⁵ "Osmanlı idaresinin, yönetim felsefesi, "âlemi yaratan Allah'ın emaneti olan reaya fukarasının ve Allah'ın bütün kullarının güven ve rahatını, dirlik ve düzenliğini koruma" görevi ve sorumluluğu ile açıklanmıştır. Bu felsefe, Tanzimat Devri'nin ünlü sultanı II. Mahmud'un "*Ben tebaanın Müslüman'ını camide, Hristiyan'ın kilisede, Musevi'sini de havrada fark ederim. Aralarında başka gûna bir fark yoktur. Cümlesi hakkındaki muhabbet ve adaletim kavidir ve hepsi hakiki evlâdır.*" cümlesiyle ifade edilmiştir. Buna göre, farklı mali, idari, etnik ve dini kökenlerden olmak, ayrıştırıcı bir unsur olarak görülmemiştir. Bu yönetim anlayışı, askeri, idari, mali-ekonomik yapılanmaya binaen toplumun askeri sınıf ve reaya; reayanın ise esas itibarıyla "millet sistemi" denilen dini durumuna göre ve mali-ekonomik bir bakış açısıyla vergilendirme temelli mesleki uğraşı ve yerleşime göre yapılandırılmasında kendini göstermiştir." Mehmet Öz, "Reaya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006) 7/490-493.

⁶ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 178.

Tarihin bu uzun buhranlı döneminin Osmanlı insanının ruhu ve tabiatı üzerinde müessir olması, zaman ve mekân idrakinde ve tarih bilincinde kırılmalara yol açması tabiidir. İsmail Kara, Mehmed Akif'in fikriyatında din ve ahlâk kavramlarının faal/aktif olmayı içerdiğini, bunun da onun İslam modernizminin yani İslamcılığın inşa ettiği kurtuluş ideolojisinin mantığı ve ona mecbur oluş ile alakalı olduğunu söyler. O devrin şartlarında kendini ihya, tecdid, tadil etmek gibi İslam'ın kendi iç dinamiklerinin değil de yaşanan ağır askeri mağlubiyet, toprak kayıpları, Batı ve Rusya baskısının doğurduğu bir süreç olan İslamcılığın önde gelen aktörlerinden olan Akif, sa'y, sabır, azim ve tevekkül gibi kavramlara özlerini bozmadan yeni anlamlar atfediyordu.⁷

Mehmed Akif'in siyasi, içtimaî, iktisadi ve ahlaki her alanda sonu gelmeyen çöküş ve yozlaşmaya birebir tanıklığı, iman ve vicdanından doğan mantıki temelleri çok güçlü bir anlatıma dönüşmüştür. Koyduğu teşhisler ve nasıl çalışılması gerektiğine dair teklifleri içeren şiirlerinden bazı beyitler mecelle hükümleri gibi halkın dilindedir.⁸ Dönemine kadar üç asırdır her alanda sayısız ıslahat çabasına karşılık, Müslümanların hadiselerle bakış, tavır ve davranışlarında kayda değer farklılaşma olmadığını görüyor olmalıydı. Onun içindir ki Mehmed Akif, çağdaşı fikri ve edebi şahsiyetlerden farklı olarak Osmanlı toplumunda müşahede ettiği kökleşmiş atalet/durağanlık ve ye'se özellikle *Safahat*'ta hususi bir yer ayırmış, *Sırât-ı Müstakim* ve *Sebilürreşad*'daki yazılarında meseleyi sürekli gündemde tutmuştur.

1. Mehmed Akif'in Nazmında İnsanı Tasavvur ve Tasvir Kudreti

Zaman ve mekânla kayıtlı her eser gibi *Safahat* da şairinin muhayyilesinden eserine intikal eden bir insan ve toplum kavramı barındırır. Bu tasavvurunda geçmişten kendi zamanına ve kendi zamanından geleceğe doğru insanın yeknesak bir mahiyeti bulunur. Kişinin kendi gözünden dili vasıtası ile yansıttığı eşya ve hadiseleri idrak ediş biçimi ve tasviri belli derecede şahsîlik ve izafîlik içerir. Dini ve pozitif ilimleri hakkıyla tahsil eden Mehmed Akif'in tefekkür derinliği ile şair hassasiyetinin oluşturduğu terkip, tahlil, tasvir ve tespitlerinde objektifliği, kesinliği ve mutlaklığı nihai sınırına taşımıştır. Onun tabiata, vak'alara ve insanlık hallerine birebir tanıklığından veya yakın dostlarının aktardıklarından mısralara döktüğü his ve düşüncesi, geçiş dönemi Osmanlı toplumunun yatay ve dikey/ufki ve amudi büyütüldükçe netliğini hiç kaybetmeyen bir kesitini verir. Süleymaniye Kürsüsünde manzumesini okurken, kendimizi karşısında konuştuğu cemaatin arasına karışmış ve vaaz kürsüsündeki hatibi dinliyor hissine kapılırız. Örneğin,

Sizde erbâb-ı tefekkürle avâmın arası
Pek açık işte budur bence vücûdun yarası⁹

⁷ Görüşleri itibarıyla modernleşme muhalifi değil şartlı savunucusu. Kurtuluşu orada görüyor. İslâm modernizmi ile paralellikler arz eden bir görüntü ve muhtevaya sahip: Kaynaklara dönüş; sade, kolay anlaşılabilir ve kuşatılabilir, nazariyattan ziyade ameliyata ehemmiyet veren bir din anlayışı; İslâm'ın bidat, hurafe ve batıl inançlardan arındırılması; ilmiyenin ve medreselerin tenkidi, buna bağlı olarak ilim anlayışının dönüştürülmesi, ilim hiyerarşisinin reddi veya güçsüzleştirilmesi; tasavvufun tenkidi; ahlâki kavramların aktivist bir anlayışla yeniden yorumlanması; İslâm tarih tecrübesinin, geçmişin bağlayıcılığının reddi; içtihat kapısının açılması; kültür-medeniyet ayrımının benimsenmesi ve buna bağlı olarak kısmi batılılaşmanın savunulması... Bkz. İsmail Kara, *Akif'in Aktif Din ve Ahlâk Anlayışı*, Vefatının 75. Yılında Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu Bildiriler Kitabı, (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2011), 124.

⁸ Bu hususla ilgili beyitlerin bazıları şöyledir:

"Leyse li'l-insani illâ mâ seâ" derken Hudâ /Anlamam hiç meskenetten sen ne beklersin daha. (Mehmed Akif Ersoy, *Safahat*, (İstanbul: MAKÜ, 2021), 23.)

"Kim kazanmazsa bu dünyada bir ekmek parası / Dostunun yüzkarası; düşmanın maskarası! (Safahat, 56.)

"Çalış!" dedikçe şeriat çalışmadın durdun / Onun hesabına birçok hurafeler uydurdun. Sonunda bir de «tevekkül» sokuşturup araya / Zavallı dini çevirdin onunla maskaraya" (Safahat, 209.)

"Allah'a dayan, sa'ye sarıl, hikmete râm ol / Yol varsa budur, bilmiyorum başka çıkar yol." (Safahat, 388.)

⁹ *Safahat*, 148.

beyti ile o günün “Erbâb-ı tefekkür ”ünü uzun uzun tasvir ederken serdettiği düşüncelerin ve karşı tezlerin günümüzde dahi yaygın bir tartışma mevzuu olduğu kolayca fark edilir. O günün entelektüel sınıfı mütefekkir (geçinen)lerin fikir ve iddiaları ve şairin karşı tezlerinin derinliğinin mısralara sığdırılmış hali ve bunda şairin biteviyelige düşmeden tenkidini sürdürmesi tasvir gücünde bir doruk noktasını temsil etmektedir. Söylemin özü, Garb medeniyetinin üstünlüğü, Şark’ın selameti için taklidin vahim gerekliliğidir. İslam ile ““Müslümânız” diyen insan yığınının” onu idrak etmede seviye düşüklüğünün bugün dahi sıkıntıların kaynağı oluşu, Mehmed Akif’in düşüncesindeki derinliği göstermektedir.

Akif, hem güya düşünce üreten mütefekkir geçinenler sınıfını, hem de sıradan dindar halkı içerden tanımakta, dolayısıyla şiiriyetin kalitesinden ödün vermeden vaaz kürsüsünde çok zor bir meseleyi cami cemaatinin idrakine ulaştırmaktadır.

Mütefekkir geçinenler ne diyor sizde bakın:
 “Medeniyetin teâlisi umûmen Şark’ın,
 Yalnız bir yolu ta’kîb ederek kâbildir;
 Başka yollarda selâmet gözeten gâfildir.
 Bakarak hangi zeminden yürümüş Avrupalı,
 Aynı izden sağa, yâhud sola hiç sapmamalı.
 Garb’ın efkârını mâl etmeli Şark’ın beyni;
 Duygular çıkmalı hep aynı kalıptan; yâ’ni:
 İçtimâî, edebî, hâsılı her mes’elede,
 Garb’ı taklîd edemezsek, ne desek beyhûde.
 Bir de din kaydını kaldırmalı, zîrâ o belâ,
 Bütün esbâb-ı terakkîmize engel hâlâ!”¹⁰

.....
 Mütefekkirleriniz dîni de hiç anlamamış;
 Rûh-ı İslâm’ı telakkîleri gâyet yanlış.
 Sanıyorlar ki terakkîye tahammül edemez;
 Asrın âsâr-ı kemâliyle tekâmül edemez.
 Bilmiyorlar ki ulûmun ezeli dâyesidir.
 Beşerin bir gün olup yükselecek pâyesidir.
 Mündemic sîne-i sâfında bütün insanlık...
 Bunu teslim eder insâfî olanlar azıcık.
 Müslüman unsuru gâyet mütedennî, doğru,
 Şu kadar var ki değildir bu, onun mahzûru
 “Müslümanlık” denilen rûh-i İlâhî, arasak,
 “Müslümânız” diyen insan yığımından ne uzak!
 Dîni tedkîk edeceksek, dönelim haydi geri;
 Alalım neş’et-i İslâm’a yakın bir devri:
 O ne dehşetli terakki, o ne müdhiş sür’at!
 Öyle bir harika gösterdi mi insaniyet?¹¹

Mehmed Akif, şiirin maksadı ve işlevi, daha umumi bir deyişle sanatın gayesi konusunda selefî ve çağdaşı şairlerden farklı bir tavır ve anlayışa sahipti. Doğruluk, cesaret, zulme rıza göstermemek vb. hemen her ahlaki tutumda olduğu gibi, çalışma, azim ve sebatkârlıkta da hususi hayatını, Safahat’ta söylediklerinin tanığı kılmış bir karakter insanı idi. M. Cemal Kuntay, sanatta aslolanın ilham değil sistemli çalışmak olduğunu iddia eden şairin bunu kendi faal oluşu ile ispat ettiğini şöyle ifade eder:

¹⁰ Safahat, 148.

¹¹ Safahat, 151.

“...bu iddianın en iyi misali kendisiydi: Nazmında cesîm binanın iskeletini taşıyan muvazene kudreti, bu çalışmaktan çıktı; ¹² ... Maddeten de çalışkan. Mektepten çıktığı sene baytarlıkla gittiği Şam’da sabah ordu için at alıyor; akşam bir çocuğa Arapça okutuyor, gece de Sancaktar Oteli’nde bir mumun ışığında Fransızca’ya çalışıyordu.”¹³ ... “Avrupalılarda büyük eserlerden önce o eserleri veren sa’yı kıskanır.”¹⁴

Döneminin bazı ediplerince sıkça şiir olmamakla tenkit edilmesine rağmen, yine kalbi ve muhayyilesine yaslanarak inşa ettiği çok uzun manzumelerinde ferdi değil insanıyeti ve toplumu merkeze almış, hayat, hakikat ve müşahedeyi nazmının zemini olarak benimsemişti. Natüralizmi felsefi manada değil, İslam coğrafyasının yaşadığı buhranlara, başına gelen felaketlere, sefalet ve perişanlığa tercüman olmada en verimli yöntem olarak görmüştü. *Safahat*’ın ilk ve yedinci kitapları dışındaki manzumelerde ruhunun ıstırabını, coşkunluğunu, isyan ve feryadını hiç nazmına taşımamıştı. Bu iki bölümde var olan üst seviyedeki şiiriyet yani musikiye yakınlık, anlam ve mesaja kapalı duyuşa açık olması keyfietini şair, diğer beş kitapta da sürdürülebilirdi. Bunun yerine fitri kabiliyeti ve mükemmel tahsil ve taharrisinin mahsulü olan dil işçiliğini milletin yaşadığı sıkıntı ve çektiği ıstırabı resmetmek için vasıta yapmıştı. Yazdığı ve *Safahat*’a da alınan mektubunda dostlarından Ferid Kam, sanattan maksadın yine sanat olduğu ve bu sebeple dini, ahlaki, milli ve siyasi gayeye vasıta olamayacağını ileri sürüp Akif’i eleştirenlere şu cevabı verir:

“... Fakat o halde, ya’ni san’at hakkındaki bu düstür kabul edildiği takdirde, onu dinsizliğe, ahlâksızlığa da âlet ittihâz etmemek lâzım gelir. Zîrâ san’at, bu sûretle kayıddan âzâde edilmiş olmayıp, belki kuyûdun en berbâdıyle takyîd edilmiş olur. Ben, senin eserlerinde bu düstûra muhalefetini gösterecek bir şey görmüyorum. Çünkü sen san’atte gâye aramıyorsun; lâkin gâyede san’at arıyorsun. Mesleğin tamâmıyle maksadını te’mine kâfîdir.”¹⁵

19 ve 20. asrın aşırı Garb hayranı mütefekkirleri/aydınları, kurtuluşun dinin koyduğu kayıtlardan kurtulmakta olduğu iddia ederler. Akif, dinin vaz’ ettiği hayatın Müslümanlar tarafından ameli olarak gereği gibi yaşanmadığını kanaatindedir. Dinin ilerlemeye mani olduğu iddiasını asr-ı saadetten anlattığı tablolar ile cevap verir. Vaaz/şiir sehl-i mümteni derecesinde bir nazım gücü ile devam eder. *Safahat*’ta bütün insan tiplerinde Mehmed Akif’in, fevkalade edebi bir tasvir kabiliyeti ve gücü ortaya koyduğu izahtan varestedir. Şair, içinde yaşadığı toplumun yatay ve dikey kesitini çıkardığı ve kendisine dert edindiği meselelerden biri de toplumda câri olan atalet/meskenet, tevekkül anlayışı ve ye’s duygusudur. Bu üç kavram çerçevesinde 19 ve 20. yüzyıl Osmanlı insanının çalışma ve üretme gibi refahın özünü oluşturan iktisadi-toplumsal bir meselede şair düşüncesinin istinat ettiği belli bir zihniyeti ve dünya görüşü vardır. Bu dünya görüşünün zeminini, Allah’a sarsılmaz bir iman, Kur’ân-ı Kerim ve Hz. Peygamber’in buyruklarına şartsız itaat oluşturmakta; üzüldüğü, feryat ettiği, şikâyetçi olduğu, kıyasıya eleştirdiği ve sonuçları ile korkuttuğu meskenet gibi menfi ve zarar doğuran insan davranışlarına karşı telkin ve tekliflerini aklı ve dini salabetinden güç alarak yapmaktadır. Müslümanlardaki hayat fani olduğu için sa’yın azının yeterli, çoğunun gereksiz, hatta günah olduğu inancı ve yaşanan iktisadi ve hatta fiili Batı işgali karşısında duçar oldukları zillet ve

¹² M. Cemal Kuntay, *Mehmet Akif*, (İstanbul: Oğlak Yay., 2015), 393.

¹³ Kuntay, *Mehmet Akif*, 395.

¹⁴ Kuntay, *Mehmet Akif*, 396.

¹⁵ *Safahat*, 182.

esarete karşı bir hamlenin gelmeyişi, Akif'in ruhunda derin bir infial uyandırmıştır. Bunun ilmi sebep-sonuç ilişkisini bir teoriye kavuşturma cehdini ise Sabri F. Ülgener gösterecektir.¹⁶

Sükûn belirdi mi bir milletin hayâtında;
Kalır senin gibi zillet, esâret altında.
Nedir bu meskenetin, sen de bir kımıldasan a!
Niçin kımıldamıyorsun? Niçin? Ne oldu sana?
Niçin mi?.. “Çünkü bu fânî hayâta yok meylin!
Onun neticesidir sa'ye varmıyorsa elin.
Değil mi?.. Ben de inandım! Hudâ bilir ki yalan!
Hayâta nerde görülmüş senin kadar sarılan?
Zorun: Gebermemek ancak “önlümlü dünyâ”da!
Değil hakikati, mevtin hayâli rü'yâda
Dikilse karşıma, hiç şüphe yok, ödün patlar!”¹⁷

Şairin bu mesele hakkında tespitleri ve uyarılarını içeren sadece müstakil şiirleri sayıca çok fazladır.¹⁸ Ortada bir realite vardır: Toplumda cari olan manevi dinamiklerin icad ve üretimi teşvik edici olması bakımından cemiyete sükûn hâkimdir, hareket ve iktisadi faaliyet yoktur. Yaşanan zillet ve birçok bakımdan yaşanan esaretin sebebi meskenettir. Bunun tabii neticesi ise dünya hayatının fani olduğu inancının hâkim olmasıdır. ‘Sa'y’ bizzat Allah’ın emri olduğu halde “fani olan için gayrete gerek yoktur” sabit fikri, bireyin elini çalışmaktan uzak tutmasının arkasındaki zihniyettir. Burada Mehmed Akif’in koyduğu teşhis, Ülgener’in teorisini oluşturduğu çözülme devri zihniyetinin tabii bir neticesidir. Osmanlı insanının çalışma zihniyetinin gerisindeki bir idrak biçiminin tezahürü olan atalet, “Küfe” şiirinden son kitap “Gölgeler”in sekizinci manzumesine kadar sayısız kere dile getirilmiştir. Şiir niteliğini üst düzeyde aksettiren aşağıdaki nazım parçası sa'yin kâinattaki tecellisinin *kevni* bir hakikat oluşunu dile getirir:

Sus ey divâne! Durmaz kâinatın seyr-i mu'tâdı.
Ne sandım? Fıtratın ahkâmı hiç dinler mi feryâdı?
Bugün, sen kendi kendinden ümîd et ancak imdâdı;
Evet, sen kendi ikdâmınla kaldır git de bîdâdı.
Cihan kânûn-i sa'yin, bak, nasıl bir hisle münkâdı!
Ne yaptın? “Leyse li'l-insânî illâ mâ-se'â” vardı!..¹⁹

¹⁶ Ülgener, Osmanlı iktisadının dayandığı zihniyetin yapısını ve dinamiklerini bir tezin ispatı sadedinde iki baş eserinde ortaya koymuştur: “Hayatın manevî tarafı, kıymet ölçüleri arasında bu derece ileriye ve belki baş tarafa geçirildikten sonra, maddî cephesi ve onun peşinde harcanacak olan emekler tabiatıyla çok geride ve hattâ en aşağı seviyede kalacaklardı. Bu seviyeye göre, iktisadî faaliyetin meşru görülebileceği hudutları da yine bir cümle ile hümlâ etmek mümkündür: Kendini ve yakınlarını geçindirmeye yetecek kadar emek ve gayret! Bu kadarı meşrû ve hattâ lüzumlu; fakat ondan fazlası lüzumsuz ve üstelik zararlı sayılmak icap eder: “Ziyade sây etmeyi müeddi-i noksan bulduk!” diyen Kınalızade, bu görüşün hiç şüphesiz en açık örneklerinden birini vermiş oluyordu. İşaret edilen noksan, her halde, hayatın (*mâye-i ömr'ün*) hadsiz hesapsız gâileler peşinde harcanıp tüketilmesinden başka bir şey olmayacaktır. O sebeple, ortaçağ ahlâkçısı dar ve mütevazı ölçüleri aşmak isteyen kazanç gayretinde -bahusus acelede- hakikî yükseliş yolunu değil, bilâkis sayısız dertlerin ve ızdırapların kaynağını seziyor! Teşhisi Marifetname müellifinden dinleyelim: “İki sıfatla gönüller muztarip ve mahzundur. O iki sıfat ol nesneyi taleptir ki mukadderden efündür. İkincisi bir nesneyi vaktinden mukaddem taleptir ki umûr evkatile merhundur. Pes acele bir hülk-i rezil ve dündür ki gaflet ve şehvete makrûndur! Müellif sözlerine her zamanki renkli üslûbuyla şöyle devam ediyor: “Acele kalbi muztarip eder bir belâ-i azîm ve bâr-ı girandır ki sıfat-ı şeytandır!” Halk dilinin “acele işe şeytan karışır.” diye çoktan sadeleştirdiği bu sözler, “doctrinaire” ahlâk kaynaklarının sathında kalmayarak, ortaçağ insanının (hattâ bugünkünün bile değil mi?) ruhiyatına iyiden iyiye sinmiştir. Basit, mütevazı ölçüleri aşmaya yeltenen her çeşit kımıldanma nihayet bu kökleşmiş huzur ve sükûn idealine çarpıp dağılmaya mahkûmdur. Servet ve iradın akış hızını tayin edecek olan kaide de bundan başka bir şey değildir: “Cereyan ide taabsız irad!” diyen Nabi, şu tek mısra ile bütün bir devrin hayat anlayışına tercüman oluyordu. “Devlet aheste gerektir câri” [33] diyen de aynı şairdir.” (Bkz Ülgener, 1981a, 72-73.)

¹⁷ Safahat, 207.

¹⁸ Safahat, Durmayalım, 22-23; Azim, 51-52; İnsan, 57-58; Hasbihal, 115-116; Âyet Meâli, Yusuf/87, 167-68; Âyet Meâli, İsrâ/72, 249-50; Âyet Meâli, Âli İmrân/173, 253-54; Alımlar Terlemeli, 380-81; Âyet Meâli, Âli İmrân/159, 389-91.

¹⁹ Safahat, 159.

Bu noktada akla şu soru gelmektedir: Ülgener'in sabitelerini oluşturduğu çözülme devri iktisat ahlakı ve zihniyeti teorisinin, Mehmed Akif'in ıstırabını çektiği umumi illetin veya marazın sebeplerini açıklaması mümkün müdür? Yazının ikinci kısmını bu sorunun cevabının araştırılması oluşturacaktır.

Mehmed Akif'in nazmında müşahede edilen hususiyetlerden biri, uzun manzumelerin karşılıklı bir sohbet veya hitap şeklinde seyretmesidir. Dolayısıyla onun çalışmaya teşviki/çalışmamayı yermesi ve bunun zemininde bulunan tevekkül anlayışı üzerine nazmında gözlem, ikaz, istihza, haykırış, çığlık, öfke, hülasa isyanında vücut bulan düşüncesi ile uzun manzumelerin içinde parçalar halinde karşılaşmaktadır. Bu konudaki esas fikri ve onun ana hatlarını tespit için Safahat'ın baştan sona tetkik edilmesi; sa'y, atalet, tevekkül ve ye'sin mevzu edildiği kısımların sibak ve siyakları göz önünde tutularak incelenmesi gerekmektedir. Zira şair meseleyi ariz ve amik biçimde önce ilahi sa'yin makro âlemde nasıl işlediğini anlatmakta ve hikmetini sorgulamakta ve buna mümasil olarak mikro âlem olan insanın neden çalışması gerektiği üzerinde derin fikir imalini yüksek bir nazım gücü ile tasvir etmektedir. Mensup olduğu İslam milletinde ve şiirlerinde Şark diye isimlendirdiği coğrafyada asırlardır sürgit devam eden idrak sığılığının ve müzmin buhranların sebeplerini teşhis etmek, elbette onun meselesi idi. Ne var ki sanat dalı olarak muhayyilenin/ingelemin ürünü olan şiir, kendi edebi hadleri içinde sosyal ve iktisadi tahliller için mecra ve ilmi faraziyeler geliştirme mekânı olamazdı.

2. Mehmed Akif'in Nazmında Sa'y ve Atalet: Tahlil, Tespit, Tenkit, Teklif

Osmanlı toplumu, 19. yüzyılın sonundan 20. yüzyılın ilk yarısına büyük siyasi, sosyal, iktisadi ve mali alt üst oluşların içinden geçerek ulaştı. Cumhuriyet ile tasfiye edilene kadar sömürgecilik ve sanayi devrimi ile her alanda tahakkümünü artıran Batının, saldırganlığını ancak Bolşevik devriminin erteleyebildiği Rusya'nın ve siyasi birleşmesini temin etmiş, Prusya imparatorluğunun sonu gelmez paylaşma hesaplarının hedefi olan Osmanlı devleti, Birinci Cihan Harbi ile tarih sahnesinden silinmek üzereydi.

Mehmed Akif, yalnız bu yakıcı realiteyi değil, şehirlisi, taşralısı, aydını, yönetici sınıfı, muhacirleri ile birlikte bütün halkı Safahat'ın zeminine yerleştirdi ve eser Mehmed Akif'in düşüncesi ve muhayyilesinden Osmanlı toplumuna ve insaniyete tutulmuş bir ayna, bir kamera görevi gördü. Bir mustarip olarak, edebi kabiliyetini, cehdini düşüncesini, muhayyilesini, şair duyarlığını, muasır edip ve şairleri gibi tabiata, kendi iç âlemine değil, devlet ve cemiyetteki tedennin, tereddinin sebeplerini anlamaya ve anlatmaya teksif etti. Çeyrek yüzyılın tanığı olarak toplumun içinden geçtiği her türlü sosyal, siyasi, iktisadi ve kültürel sarsıntı ve buhranların sebeplerine ve mahiyetine dair tahliller ve selamete nasıl çıkılacağına dair tekliflerin nazım yoluyla sunulması onun ilim, tefekkür ve dil cephesinin çok güçlü olmasından ötürüdür. Şiirlerinde meseleyi söze dönüştürmek için kullandığı kavram, fiil ve deyimlerin tasnifi, şairin bütün sosyal arızaları ve yozlaşmaları ele alışındaki vukûfiyeti ve dil hâkimiyetini yansıtmaktadır. Şair/mütefekkirin sa'y ve geri kalmışlığı doğuran illetlerin başında gelen atalet gibi derin sosyal bir meseleye bakışının *Safahat*'ta nasıl bir seyir gösterdiğini ortaya koymak için, manzumelerdeki doğrudan ilgili bölümleri bir biçimde tasnif etmek gerekmektedir.

Mehmed Akif, adem'in karşı kutbuna yerleştirdiği sa'yi hem kevnî/kozmozolojik hadiselerin hem de insan davranışlarının özünü teşkil ettiğini ifade eder ve kâinatın işleyişinde muhal olan atâletin insanın ve bilhassa Müslümanın tarafında asla yerinin olmadığını ısrarla belirtir. Zira İslam'da imanın ilk şartı Allah'a imanda mündemiç olan tanrı inancı edilgen değil, evren üzerinde mikro âlemden makro âleme fa'âl, dinamik, sürekli yaratma halinde, iş ve oluşta

ve tecellileri ile her an tasarruftadır. İnşirah suresinin son iki ayeti ile Hz. Peygamber (SAS)'den iş ve gayretinde hiç ara vermemesi emir buyurulmuştur. Çünkü din olarak İslam herhangi bir sivil/toplumsal rolü olan üst yapı kurumu değil, bizatihi değiştiren/belirleyen unsurdur.²⁰

Bunun dışında sa'yi yolda ve hareket halinde olmaya istiare ederek anlamlandırır. Buradan hareketle kavram ve fillerin birbirleri ile zıtlığı esas alınarak bir tasnif yapılabilir. Şairin sadece bu mevzu için kullandığı kelimeler ve oluşturduğu terkiplerin dökümü, kendisini sa'y ve atalet dahil toplumun ruh yapısını ve zihniyetini anlamaya vakfettiğini, halkın içinde bulunduğu durumu kendi ıstırabı olarak yaşadığını ortaya koymaktadır.

3. Safahat'da Sa'yin Müteradifleri

Sa'y ve ataletin konu edildiği nazım parçalarında bariz olan önemli hususlardan biri kelime ve terkip kadrosudur. Mehmed Akif, elbette yalnız bu mevzuda değil Safahat'ın bütününde diline olan vukufiyetini olağan üstü denecek derinlikte sergilemiştir. Fakat yalnız bu kelime, terkip ve ibareler üzerinden tetkik etmek dahi, meselenin zihninde ne kadar kesif bir biçimde yer tuttuğunu göstermektedir.

İbareler: Garb'ın ilmini ve san'atini almak, hâli müsâidken çalış(mak), âdemde taharrî-i hakikat hırsı cibillîdir, âlemde âsâr taharrî-i hakikat hırsının mahsulüdür, sa'y-i belîğ tahlis ede(r), cihan kânûn-i sa'yin münkâdı(dır), ummân-ı kudretin ezeli belîğ sa'yi (olan) lücce lücce tekâsûf (ve) sa'y-i dehşet-nâk O'nun ezeli sa'yi(dır), (hayat) harbi işinde çalışmış olan kazanmaktadır, gebertilen boğulan çalışmayıp oturandır, Hakîm-i Ezel cihânı ma'reke (rezm-gâh) hayâtı cedel halk eylemiş, Hâlik bile boş durmaz, yer ve gök çalışır, bin şe'n-i gûnâgûn ile tecellî eyler, dünyâ ve mâfihâ ayakta(dır), mesâi koldaki vefâlî silâh(dır), âdem ceng-i hayâtın zebunu(dur), (âdem) bu âlemde mücâhedeyle yaşar, hayât-ı millette tevakkufun yeri yoktur, koşup ilerlemede (olanlar) bekâyı gâye sayanlar(dır), milletin hayâtında sükûn zillet, esâret (demektir), âlem ervâh için imtihan meydânıdır, mücâhedeyle tevekkül kahraman meslek(tır), tevekkül atâlet demek değildir, emel azmin lâzım-ı gayr-i müfârikı(dır), emel azm ve taharrîye mukârin(dır), ilhâm-ı sa'y susuz çöllerde bedreka(dır).

Fiiller ve deyimler: çalış(mak), durma(mak), davran(mak), yılma(mak), sakın ye'se kapılma(mak), mesâi denilen seyfi elinden düşürmemek, mesaiye son sür'atini vermek, tevfik taharriye ve taharrî tevfiğe âşık olmak, bîdâdî ikdâmla kaldır(mak), ümmîde sımsıkı sarıl(mak), "İş bitti." deme(mek), sebâtın sonu yoktur!" deme(mek), durmayıp ikdâm eyle(mek), canlarla, başlarla çalışmak, alınlar terle(mek), tevfiği hak et(mek), kuvvet ihzârıyla emretmek, Şedd-i rahl etmek, durmayıp gitme(k), yolda kalmaktan sakınmak, taharrîden usanmamak, teâlîden teâlîye atılmak, çalış (emir kipi), çalışmak, durmayıp boğuşmak, pîş-i ikdâmda mâni'ler müzâhimler dayanmamak, medîd uykularından uyanmak, hiç yoksa bir parçacık olsun kımıldanmak.

Terkipler: azminde sebât, (kevnî) cihâd-ı mu'tâd, cidâl-i hayât, cidâl-i maişet, cidâlin meâl-i gâlibî, tevfik-i İlâhî, sa'yin (neticesi) tevfik, âheng-i sa'y, sa'y-i medîd, mücâhede, taharri, teâlî, sa'y-i dâim, az(i)m, terakkî, mesâi, cidâl, şu'un-zâr-ı tecellî, ilhâm-ı sa'y, ikdâm, merd-i sâhib-azm, mücâhid (olan Garb), rezm-gâh-ı azm, cedelgâh-ı maişet, tekâsûf.

²⁰ Mustafa Şentürk, "Kur'an'da Toplumsal Değişme Olgusu-Disiplinlerarası Bir Giriş Denemesi", *Marife*,14/2 (2014/2), 29.

3.1 Atâletin Müteradifleri

İbareler: atâlet sedd-i râh(tır), İslâm'ın asırlardır (var ki) beyni, bâzûsu muattal(dır), atâlet fitratın ahkâmına isyandır, ye's düşenin boğulduğu bataktır, (O'nun) hazîne-i in'âmı kendi veznesi(dir), ye's hüsrân(dır), ölünce Mevlâ'nın Cennet'inde yan gelecek, yalancı **dünyânın** hükmü (yok), en âciz kal(mak), İsrâfil'in sûrunu işitip, yattığı yerden silkinmeyecek kadar dalgın (olmak), hüsrânın, helâkin, haybetin en korkuncu milletin hissi(nin) ruhu(nun) ölmüş (olmasıdır).

Filler ve deyimler: âtil olan Şark, i'mâl-i hayâle vakit (olmamak), âfiyi karanlık görerek azmi bırakmak, davranmamak, hüsrâna rızâ verme(k), rahmet-i mev'ûd-i Hudâ'dan nevmîd olmak, duygusuz ol(mak), fânî hayâta meyli (olmamak), el sa'ye var(mak), Şerîat "Çalış!" dedikçe çalışma(yıp) dur(mak), kımıldama(mak), (Şerîat) hesâbına birçok hurâfe uydur(mak), araya tevekkülü sokuştur(mak), ezmânın sefâletlerle, haybetlerle geçmesi, "Tevekkelnâ" deyip yatmak, hayâta karşı yılgınlık, azim süreksiz (olmak).

Terkipler ve isimler: cebânet, meskenet, ye's, mezelletin yâr-ı cânı, tevakkuf, taklîd, müsevvifler, dipdiri meyyit, me'yûs, Mevlâ ecîr-i hâsı, Hudâ vekîl-i umuru, mütevekkil, atâlet-i külliyye, (tevekkülün) teressübâtı, azmi meflûc, leş, yatan, vurdumduymaz.

3.2. Mehmed Akif'de Sa'y Kavramının Kevnî İdraki

Safahat'ta sa'y/çalışmak ve atalet kavramlarının birbirinin tamamlayıcı mahiyette beş anlatım düzleminde ele alındığı görülür. Birinci yani kevnî/fiziki düzlemde âlemlerin/evrenin yaratıcısı olan Allah, tecellileri ile bizatihi sa'y/şe'n halindedir ve tabiatıyla zerreden kürreye/atomdan galaksiye değin kâinata bütün varlık âtil değil faaldir. Fa'âl ismi Allah'a ve O'nun yoktan var ettiği kâinata nispet edilir. Daha *Safahat*'ın "Durmayalım" başlıklı dördüncü manzumesinde kavram bu atıf üzerinden işlenir. Kâinat denilen temaşa-hanede yerde ve gökte zerreden kürreye bütün varlık aralıksız eylem halinde ilerleyip gelişmektedir. Hatta Kur'ân-ı Kerim Rahman Suresi 29. ayete atfen, yaratıcı/Hâlik çeşit çeşit tecellilerini kesintisiz sürdürmektedir.

Şöyle gözden geçse bir hilkat temâşâ-hânesi:
Çıkıyor bir zerre fa'âliyyetin bigânesi.
Âsûmânî, hâkdânî cümle mevcûdat için
Kurtuluş yok sa'y-i dâimden, terakkîden bugün.
Yer çalışsın, gök çalışsın, sen sıkılmazsan otur!
Bunların hakkında bilmem bir bahânen var mı? Dur!
Mâsivâ bir şey midir, boş durmuyor Hâlik bile:
Bak tecellî eyliyor bin şe'n-i gûnâgûn ile.²¹

Buna kıyasla, en üstün mahlûk olan insan ve özellikle Müslümanın çalışmaktan uzak duruşu ve miskinliği çok ağır ifadelerle eleştirilir.

Ey, bütün dünyâ ve mâfihâ ayaktayken, yatan!
Leş misin, davranmıyorsun? Bâri Allah'tan utan!²²

Vaiz Kürside²³ manzumesinde Sa'yin ilahi olana atfı son derece derinlikli biçimde vuku bulmaktadır. Altı kez tekrarlanan "Bekâyı hak tanıyan, sa'yi bir vazîfe bilir; Çalış çalış ki, bekâ sa'y olursa hak edilir." bendi ile sa'yin bir varlık-yokluk meselesi olduğu hakikati pekiştirilir. Özellikle ikinci bendindeki inşa ve kelime kadrosu ile âlemde esas olanın sa'y olduğu adeta haykırılmaktadır. Kâinata kesafet varsa bu bir kesintisiz say'in neticesidir. Fezadaki

²¹ *Safahat*, 23.

²² *Safahat*, 23.

²³ *Safahat*, 196-238.

adem/yokluk vücuda ve bir âleme, hestî-seray-ı durâ-dûr/varlık da ademe dönüşmekte ve bu dehşet-engiz sa'y ve tekâsüf mutlak ve ezeli bir kudret ummanının apaçık say'ini işaret etmektedir. Kudretin mahzı/kaynağı o gizlenmiş sır, Allah bir an bile dinlenmez ve atıl kalmaz. Burada şair, maddenin akışkan özünü dahi sa'y olarak tasavvur etmekte ve sa'yin mevcud olmadığı hallerde mekân ve zaman tasavvur etmenin muhal olacağını bildirmektedir.

Konulsa rahle-i tedkîke hangi bir mevcûd;
Olur tekâsüfû bir sa'y-i dâimin meşhûd.
Ademle karşılaşan zıd vücûd olur, demeyin;
Onun mukâbil olan kutbu sa'yidir. Sa'yin
Gezip dolaştığı ıssız, çorak fezâ-yı adem;
Bakarsınız ki: Çıkarmış vücûda bir âlem.
Tevakkuf ettiği hestî-serây-ı dūra-dûr,
Görürsünüz ki: Ademdir... Ne bir ziyâ, ne de nûr!
Kulak verin de neler söylüyor, bakın idrâk:
Bu, lücce lücce tekâsüf, bu sa'y-i dehşet-nâk,
Belîğ sa'yidir ummân-ı kudretin, ezeli;
Hurûş-i feyz-i ezel her kutayresinde celi.
Mükevvenâtı ezelden halâs edip ebede
Sürükleyen; onu hayret-fezâ hüviyyette
Tekallübât ile bir müntehâya doğru süren;
Hem istikâmeti dâim o müntehâya veren,
Îrâde hep ezeli sa'yidir, bakılsa, onun;
Kimin? O kudret-i mahzın, o sırr-ı meknûnun!
Ne dinlenir, ne de âtil kalır, velev bir an,
Şu'ûn-i hilkatı teksîf edip yaratmaktan.
Tasavvur eyleyelim şimdi başka bir kudret,
Ki hep kuvâyı doğurmuş, esâsı madde... Evet
Nedir bu? Başka değil, aynı cilvenin işidir:
Bütün ezeldeki sa'yin tekâsüf etmişidir.
Şu madde yok mu ki almakta birçok eşkâli,
Onun da varmadadır sa'ye asl-ı seyyâli.
Neden mi? Çünkü bütün kudretin tekâsüfüdür.
Zaman da sa'ye çıkar: Çünkü hep onunla yürür.
Mekân da sa'ye varır: Sa'yi sıfıra indiriniz,
Mekân tasavvur edilmez, muhâl olur hayyiz.²⁴

Yine aynı manzumeden itibaren yolcu ve yolculuk temsili ve istiaresi üzerinden ikinci bir düzlem tesis edilir. Zira hayat bizatihi kesintisiz bir yolculuk hadisesidir. Yaşamakta asıl olanın hareket olduğu. Sâdî-i Şîrâzî'nin mola yerinden hareket etmiş bir kervan temsili üzerinden son derece şairane bir dille anlatılır. Uykuya mağlup olan yolcunun menziline erişmesi muhaldir.

Üçüncü düzlem ise bir numune-i imtisal olarak Avrupa ve Japon insanının çalışma azmi, gayreti ve tecessüsünün Osmanlı insanın tutum ve davranışları ile karşılaştırılması oluşturur. Çalışmaya teşvik edici bir unsur olarak tevfik, yaratıcı tarafından Müslüman olan ve olmayan herkese musahhar kılınmıştır.

Şair, dördüncü anlam düzleminde sa'y, azimet, cehd, cidal kavramlarının ideal toplum düzeninde/norm olarak tahakkuku ile Osmanlı toplumunda atalet, yanlış tevekkül ve ye'sin olağan bir vakıa olmasını kıyaslar ve buna karşı içindeki hayal kırıklığını, öfkesini, feryadını nasihatlerini nazma döker. Çalışmaya teşvik için telkin ve tekliflerde bulunduğu beşinci anlam düzleminde şair, "*Tevakkuf yok seninçün, dâimî bir seyre tâbi'sin/ Ne zirâ hâle râzîsin; ne*

²⁴ Safahat, 197.

müstakbelle kâni'sin.” dizesinde olduğu gibi sıkça kullandığı *tevakkuf* kavramı ile Müslümanlara, fitratta bulunan hassaların farkında olmayı ve durmamayı telkin ve teklif eder.

Bu beş anlam düzlemi ile seyreden sa'y/atalet/tevekkül/azim zeminli uzun veya bazen bir/birkaç beyitten oluşan nazım parçalarına bakılınca şairin çalışma eyleminden beklediği veya kastettiği üretim/ürünün mahiyetine dair sarih ve müşahhas ifadelerde bulunmadığı görülür. Ama ataletin doğurduğu feci manzarayı tasvir ettiği bölümde bu husus sarahate kavuşmakta, sanki Batılı manada bir yaşama biçiminin zımnen arzu edildiği görülmektedir:

Zaman zaman görülen âhiret kılıklı diyâr;
Cenâzeden o kadar farkı olmayan canlar;
Damarda seyri belirsiz, irinleşen kanlar;
Sürünmeler, geberip gitmeler, rezâletler;
Nasîbi girye-i hüsrân olan nedâmetler;
Harâb olan azamet, târumâr olan ikbâl;
Sukût-i rûh-i umûmî, sukût-i istiklâl;
Dilencilikle yaşar derbeder hükûmetler;
Esâretiyle mübâhî zavallı milletler;
Harâbeler, çamur evler, çamurdan insanlar;
Ekilmemiş koca yerler, biçilmiş ormanlar;
Durur sular, dere olmuş helâ-yı câriler;
Isıtmalar, tifolar, türlü mevt-i sârilere;
Hurâfeler; üfürükler; düğüm düğüm bağlar;
Mezar mezar dolaşır hasta baktıran sağlar...
Atâletin o mülevves teressübâtı bütün!²⁵

Şair, “İnsan niçin yaşar?” sorusunun derinlikli bir tahlili mahiyetindeki “*Geçinme Belâsı*”²⁶ başlıklı manzumede adeta içini dökmekte; yine hayatın anlamına dair tasavvurunu ve “sa'y” meselesini insanın varoluş/ontolojik zemininden hareketle keşfetmeye çalışmaktadır. Sa'y ve ataletin dört anlam katmanının dışında en umumi haliyle insan, bu “cedelgâh-ı maişete” yani dünyaya gelişinin sebebinin yani korkunç hakikatının peşine düşmüştür. “fâcia-i devr-i hayât”ı tamamlayana kadarki serüveni sayısız ağır badireler atlatır ama yine de ölüm gerçeğini kabul etmek istemez. Her türlü engele rağmen yaşamaktan memnundur ve “cibilli hırsı” ile “mesai seyfini” elinden asla bırakmaz. Şair bu noktada can alıcı soruyu sorar: “cihan bâzârında” yaşamaktan maksat nedir? İnsanoğlu, bunu idrak için biteviye “cidal” peşinde koşmak ve cismini eylemlerinin hizmetçisi olmak yerine, insanlığını ruhu ile güçlü kılma ve ruhunu yüceltmenin peşine düşseydi belki hayatta olmasının gâyesini bilecekti. Şair, bu muammayı/ukde-i mübhemi hilkatin zıtlık prensibi üzerine bina edildiği gerçeğini kabul ederek çözmeye çalışır. Yani şimşek hızı ile geçen ömür ile hayatın sınırsız zannedilen gereklilikleri arasında ancak irade ile fark edilen ilahi bir hikmet vardır. Tam bu noktada bu hikmetin peşindeki Müslüman daima tevfi-k-i ilâhîyi murat ederek önce azimle işe başlar ve tevekkülle bitirir. Öyle ki aşağıdaki beyitlerden İslam'ın beş kıtada intişarının, yani tevhidin ve vahyin hükmünün gayret ve sebat ile mümkün olduğunu aksi halde dinin çoktan semaya çekilmiş olacağını söyler.²⁷

²⁵ *Safahat*, 206-207.

²⁶ *Safahat*, 29-31.

²⁷ “(...) Azim, tevekkül. İşte Müslümanlığın iki azim rüknü. Bunlar olmadıkça İslâm için istikrar yoktur. Şurası da unutulmamalıdır ki ne yalnız başına azim, ne de azim olmaksızın tevekkül hiçbir zaman kâfi değildir. (...) Tevekkülü bir nakîsa, daha doğrusu bir rezîle addederek bugünkü Müslümanları onunla itham etmek kadar sersemlik olamaz. Çünkü evvela *tevekkül* gayet büyük bir seciyedir, sâniyen bizler o seciyeye veda edeli pek çok oldu! Şurasını da söyleyelim ki biz tevekkülün mâna-yı hakikisini murad ediyoruz. O da meşru bir gayeye, meşru bir maksada doğru yürürken hiç fütur getirmemek, *tevfik-i ilâhînin tecellisinden emin olarak muttasıl ilerlemektir*. Görülüyor ki tevekkül ile atâlet iki müntehâdır”. (Kara, “Akif'in Aktif Din ve Ahlâk Anlayışı”, 127.)

Âlemde 'tevekkül' demek olsaydı 'atâlet',
Miras-ı diyanetle yaşar mıydı bu millet?
Çoktan kürenin meş'al-i tevhidi sönerdi;
Kur'an duramaz, nezd-i ilâhîye dönerdi.²⁸

Mehmed Akif, saf Müslüman düşüncesi ile bu sebep-sonucun vukuundan tamamen emindir. "*Tevekkül olmaya görsün yürekte azme refik; Durur mu şevkine pervâne olmadan tevfiik?*"²⁹ Tevfik ile kastedtiği ise halis niyet işe koyulan kulunun çalışmasının neticesini yaratıcının rızasına muvafık kılması; yaratıcının da kendi irade ve rızasına muvafık eylemlerde kulunu muvaffak kılmasıdır. *Hulâsa azm ile me'mûr olursa Peygamber / Senin hesâbına artık düşün de bul ne düşer?*³⁰

3.3. Safahat'da Sa'y ve Atâlet Tasavvurunun Mantıki Seyri

Safahat'ta topluma dair bütün manzumelerin zemininde, Mehmed Akif'in tasvir, teşhis/tesbit, tenkid/tariz ve teklif/hüküm sıralamasını takip ettiği söylenebilir. Sa'y ve atalet mevzuu da bu inşa düzeni takip etmekte; şair tekrara düşmeden farklı kelime ve terkiplerle farklı uzunluklarda yirmiye yakın manzumede bu fevkalade mühim toplumsal meseleyi nazmında işlemektedir. Bazen doğrudan teşhis ve tespit ile inşaya başlar. İlk kitap Safahat'ta *Azim*³¹ başlıklı yine Sâdi'den bir anekdotla başlayan şiirde çalışmak mevzuu, manzumenin ana bölümü olarak yine felsefi bir derinlikle işlenmektedir: Kâinat, şu'un-zâr-ı tecellidir. Kul bidâyette azmini muhkem tutar ve bir gâye-i maksuda/emele şitâb eyleyorsa sa'y ile dil-hâhına mutlaka ulaşır zira emeli olmayanın azmi de olmaz. Sa'y taharridir ve taharri tevfiiki celbeder. Haybetler yol kesicilere benzer. Kişi içine düşeni hüsrân duygusuna boğan bir tuzak olan ye'se ise asla kapılmamalıdır.

İm'ân ile baksak oluyor işte nümâyan.
Sa'dî bize göstermede bir meslek-i irfan
Bir gâye-i maksûda şitâb eyleyen âdem,
Tutmuşsa bidâyette eğer azmini muhkem,
Er geç bulacak sa'y ile dil-hâhını elbet.
Zîrâ bu şu'un-zâr-ı tecellîde, hakikat,
Tevfik, taharrîye; taharrî ona âşık;
Azmin de emel lâzımıdır, gayr-i müfârik.
Olsun da emel azm ü taharrîye mukârin;
Tevfik zuhûr eylemesin sonra... Ne mümkün!
Ba'zen iki üç haybet olur rehzen-i ümmîd...
İnsan o zaman etmelidir azmini teşdîd...
Ye'sin sonu yoktur, ona bir kerre düşersen
Hüsrâna düşersen, çikamazsın ebediyyen!³²

"*İnsan*"³³ başlıklı manzumede sa'yin mahiyeti neredeyse tamamen vuzuha kavuşmuştur. Yapılan insan tarifinde, "yaratılmışların en şerefli" olmanın ulvi ölçüleri verilir ve mahiyetine ilişkin tespitler sıralanır. Meleklerden daha üstün olmak, makro-kozmosun izdüşümü bir mikro-kozmos temsili olmak, ilahi san'atin gayesi olan varlık olmak. Nihayet varlık "Edib-i kudret" in/Allah'ın yarattığı bir kasideye, insan da kasidenin en şairane beytine teşbih edilir. Artık insan kendisine müsahhar kılınan tabiata diz çöktüren, onun ikdamının karşısında hiçbir zorluğun

²⁸ *Safahat*, 390.

²⁹ *Safahat*, 213.

³⁰ *Safahat*, 214.

³¹ *Safahat*, 51-52.

³² *Safahat*, 51-52.

³³ *Safahat*, s. 51-52.

engelin duramayacağı bir varlıktır. Yüceltme fikr-i hikmeti onun karanlıkda şeb-çerâğı ve bir ziyâ-yı sermediyyet, ilhâm-ı sa'yı ise susuz çöllerde bedrekasıdır. Taharrîden usanmaz da teâlîden teâlîye oradan başka âtîye atılır; tâ uzaktaki ma'sûk-i vicdânı, istikbâli hayâlinden düşürmez. Şair, manzumede döneminde tedavülde olan düşünce akımlarının tesiri ile olmalıdır ki bu hali terakki ile insanın gaybistâna benzettiği evrenin sırlarının keşfi ile mebde, hal ve mead sanki istikbalin üç dönemidir. Hemen hemen aynı kelime kadrosu yine faaldir. Teşhis konulmuş ve hüküm safhasına geçilmiştir: Karanlığın içine atılınca emel/gaye eldeki meşale, bir rehnüma olacak; Yaratanın yarattığı her şeyin öz bilgisine vakıf olunca dahi taharriyi bırakmayacaktır. Tevakkuf/duraklama yoktur zira halin kendisine sunduğu ve geleceğin kendisine hazırladığı ile asla yetinmeyecektir. Dikkat edilirse sa'y ve taharri burada Batı'da olduğu haliyle kesintisiz sanayi çağına müsavi bir ilerlemenin anahtar kavramları olarak sürekli dolaşımında tutulmaktadır. Mütefekkir olarak Mehmed Akif, insanın tab-ı beşerine dair tespitlerini efradını cami bir kelime ve terkip kadrosu ile vuzuha kavuşturmuştur.

O şevkin dâim ilcâsıyla seyrin ıztırâridir;
Terâkkî meyli artık fitratında rûh-i sârîdir!
Bütün esrâr-ı hilkatten haberdâr olmak istersin,
Bu gaybistân-ı hiçâ-hîçten kurtulmak istersin!
Meâdın, mebdein, hâlin ki üç müthiş muammâdır...
Durur edvâr-ı müstakbel gibi karşında hep hâzır.
Koşarsın bunların sevdâ-yı idrâkiyle durmazsın,
Hakîkatten velev bir şemme duymazsan oturmazsın.
Serâir perde-pûş-i zulmet olsun varsın isterse...
Düşürmez düştüğün yeldâ-yı hirman ruhunu ye'se:
Emel, meş'al-keşin, bir reh-nümâ hem-râhın olmuşken,
Tehâşî eylemezsin sîne-i deycûra girmekten,
Gelip bir gün tecellî etse mâhiyyât-ı masnûât ,
Taharrîden geçer, bir dem karâr eyler misin? Heyhât!
Tutar mâhiyyet-i Sâni', o en heybetli mâhiyyet
Olur âteş-zen-i ârâmın, artık durma cevân et!
Tevakkuf yok seninçün, dâimî bir seyre tâbi'sin...
Ne zîrâ hâle râzîsın; ne müstakbele kâni'sin!³⁴

Buraya kadar, *sa'y* ve *atalet* meselesinin Mehmed Akif'in tefekkür dünyasında nasıl değerlendirildiği ve felsefi bir zemininin olup olmadığı ortaya konulmaya çalışıldı. Bir Osmanlı münevverinin elinden kayıp gittiğini gördüğü devleti ve karşısında yaşadığı derin ıstırapın aksi ve "Ne yapabilirim?" sorusunun cevabı olan eserlerine, sakin bir üslubun hâkim olduğu ama şiirlerinde kuvvetli tehevür hissini bulduğu sezilir. Buna karşın, Ülgener'in iktisat ahlakı ve zihniyetine dair bir teori oluşturmak için kullandığı vesikaları değerlendirmedeki ilmi üslup ve objektif tavrı, içinde yer yer eleştiri iması barındırmaktadır.

4. Sabri F. Ülgener'e Göre Ataletin Cemiyette Kökleri: Tespitleri ve Teorisi

Altı asırlık Osmanlı beşer/insan mizacının berzahta diyebileceğimiz en son haline tanıklık eden Mehmed Akif'in, onu nazmında hangi hususiyetleri ile temsil ettiği birçok araştırma ve incelemenin konusu olmuştur. Bunlara "sa'y" ve zıttı "atâlet" de dâhildir. Safahat'ta, makalelerinde ve vaazlarında bu meseleye hangi ana fikirden hareketle nasıl yaklaştığına dair tahlil ve tespitleri içeren çok sayıda makale yazılmıştır. Burada onu iktisat ve para mevzuundaki tavır ve davranışı da dâhil her cephesiyle ilgili doyurucu bir dosya mahiyetindeki olan Ahmet Güner Sayar'ın *Çekiçle Örs Arasında: Mehmed Akif Ersoy* adlı eserini özellikle anmak

³⁴ *Safahat*, 58.

gerekmektedir. Zira Sayar, Akif ile aile ve çevreden devşirdiği bu ünsiyet sayesinde Ülgener'in iktisat ahlâkı ve zihniyetine dair teorinin zeminini oluşturan toplumsal ataletin ıstırabını Akif'in dile getirdiğini görecektir.³⁵ Dolayısıyla, Cumhuriyet döneminde bu meseleye esastan yaklaşan ve kökten ele alan isim, F. Sabri Ülgener olmuştur. Akif, toplumda sâiri olan ataleti, bunun yol açtığı fakirlik ve geri kalmışlığı sonuçları üzerinden dile getirip eleştirmiş; kökleri ve sebeplerine dair fikir serdetmemiştir. Ülgener ise Max Weber'in "*Protestan Ahlakı Kapitalizmin Ruhunu*" adlı eserinde takip ettiği yöntemi tadil ederek, metodik zihniyet araştırmaları yoluyla Osmanlı toplumunda hangi sâiklerden ötürü bir sermaye birikimi ve sınıfının oluşmadığı sorusunun ilmi gerekçelerini aramıştır. "*İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri*" ve "*Zihniyet ve Din, İslam Tasavvuf ve İktisat Ahlakı*" adlı eserlerinde ortaya koyduğu teorinin Mehmed Akif'in aynı mesele hakkındaki temel fikri ile kıyaslanması iki düşünürün yaklaşımlarındaki yakınlığı veya ayrışmayı ortaya çıkaracaktır.

Batıda Protestanlık ve Kalvinizmin husule getirdiği iktisadi ahlak ve emsalsiz bir inanç disiplini içinde çalışan, kazanan ve biriktirenin Tanrı katında değerli bir kul olduğu kabul edilmiştir. Kazancın merkezine İsevi ruhbanlığın sembol ve ayinlerinin değil aklın; sermaye birikiminin temelinde ise zühdün yerleştirildiği, çalışma ahlak ve düzeninin bütün mistik unsurlardan arındırıldığı ve böylece iradesi çelikten idraki sağlam aralıksız çalışan püriten tüccar bireylerden oluşan bir toplumsal sınıf oluşmuştur. Max Weber, rasyonel bir sisteme dönüşen ekonomik hayatın merkezinde yer alan riyaziyeci/ascetik insan tipinde var olan kâr ve teşebbüs zihniyetinin teorisini oluşturmuş; Ülgener, bunun karşılığının Osmanlı toplumunda neden görülmediği sorusunun cevabını araştırmıştır. Sayar, aslında İslam'ın Kur'an-ı Kerim'de akletmeyi emretmesinin temelde kader ile fonksiyonel aklın gereği olan rasyonalizm arasında bir dengeyi öngördüğünü ama geleneğin kadercilik lehine oluştuğunu ifade eder.³⁶

Tarih boyunca insan veya toplum merkezli iktisadi faaliyetlerin mahiyeti ve keyfiyeti ile doğrudan bağlantılı olarak toplumsal ahlakın içinde iktisat ahlâkı da var olagelmıştır. Ülgener, burada genel ahlaka kaynaklık eden ve insan zihniyetini etkileyen müessirlerden birinin "din" olduğunu, Fuad Köprülü'den naklen şöyle ortaya koyar:

*"Dini amillerin ortaçağ tarihindeki ehemmiyeti, birçok siyasi, hatta iktisadi hadiselerin onlarla derin alakası düşünülürse, Türk - İslam ortaçağının tetkik ve izahı için din tarihi tetkiklerinin ehemmiyeti daha iyi anlaşılır, Ortaçağın mesai (çalışma) teşkilatını yani o devrin iktisadi teşkilatını öğrenmek için de bu tetkikat zaruridir"*³⁷

İstirabını duyduğu her sıkıntı ve mesele üzerinde gayretli bir Müslüman hassasiyeti ile duran Mehmed Akif ise, bu mesele için Müslümanca çözüm yolları teklif etmiş ve bir mütefekkir-sair hassasiyeti ile atalet meselesinin hal ve çaresini Müslüman oluşun hakikatini idrak etmekte görmüştür. Ülgener ise bir bilim adamı tarafsızlığı ve serinkanlılığı ile önce iktisadın saf matematik modellere ve nicel göstergelere dayalı canlıyı (insanı) aradan çıkararak ve cansız madde yığınları" biçiminde kabulüne ve iktisadi gelişmelerin kültürel, dini, toplumsal ve estetik

³⁵ Ahmet Güner Sayar, *Çekiçle Örs Arasında: Mehmet Akif Ersoy*, (İstanbul: Ötüken Yay., 2021), 263-275.

³⁶ "... Bu kırılmayı sağlayan güçlerin başında Hz. Ali sonrası evladiyelik hale gelen politik toplumun bireyi sindirmesi gelmektedir. Bu sinme hareketi tarikatleri su üstüne çekti. Tarikatler arasında Kur'anî tasavvufu muhafaza etmek kadar başta İslam öncesi Arap adetlerinin, sonra yayılma sürecinde diğer kavim ve milletlerin örfü ve putperestliğin bulaşması ile bâtinî renge boyanmıştır. Rasyonalizmin kapı dışarı edildiği İslamiyet'te kaderciliğin takdim edeceği ekonomik boyut, Ülgener'in yetkin tahlil gücü ve enfes üslubuyla gerçek çizgileriyle anlatılmıştır." Sayar, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi*, Sabri F. Ülgener, (İstanbul: Eren Yay., 1998), 296.

³⁷ Sabri F. Ülgener, *Zihniyet ve Din, İslam Tasavvuf ve İktisat Ahlakı*, (İstanbul: Derin Yayınları, 1981), 87.

değerlerin hesap dışı bırakılmasına itiraz etmiş; ataletin zihniyetteki izlerinin dini idrak biçimi ve rasyonel davranış ile olan münasebetini derinlikli olarak araştırmıştır. Sayar, Ülgener'in yalnız dış görünüşü dıştan görünüşü ile değil, idraki, his ve istekleri, değer ve tercih ölçüleri ile gerçek ve dolu insanı iktisadi faaliyetin merkezinde kabul ettiğini belirtir. Onun gayesi zihniyet dünyasına nüfuz ederek sağlıklı normlara dayalı '*gerçek ve dolu insan*' ile yaşanan hayatı şekillendiren (reel) insan arasında geçişleri ortaya çıkarmaktır.

Bunun için manzum ve mensur yazılı kaynaklardan ilmi titizlikle olması gereken (norm) iktisat ahlakı ve vaki/cari/reel olan tutum ve davranışlar arasındaki farklılaşmanın izlerini sürmüş ve sağlam hükümlere dayanan bir zihniyet teorisi ortaya koymuştur. Bu noktada Osmanlı insanının zihniyeti tanımı sabit kalırken, kapitalizmin icap ettirdiği Batı insanın zihniyeti "düzenli bir meslek çatısı altında rasyonel-metodik çalışmayı kendine, vazgeçilmez bir hayat ilkesi ve felsefesi haline getirmiş, tüketim ve gösterişten çok tutum ve hesaplılık tarafına yatkın vazife ve iş adamı"nda tanımlanabilir bir zemine oturmuştu.³⁸

Sabri F. Ülgener, Osmanlı'nın iktisaden sermaye ve üretimde yetersizliği üzerine nazariyesini *iktisat ahlakı, iktisat zihniyeti, tasavvuf, fütüvvet*,³⁹ *ortaçağlaşma ve çözülme* kavramları üzerine temellendirir. Osmanlı toplumunun kapitalizm aşamasına gelemeyişini izah ettiği teorisi, her ne kadar çalışma ve atalet kavramlarına atıf yapmasa da Mehmed Akif'in çalışma ve tembellik üzerine sorduğu soruların "niçin"ini açıklar niteliktedir.⁴⁰ Bahsedilen dönüşümün vuku bulmayışının ilmi bir nazariyesinin olması gerektiğinden hareketle, Batının Sanayi çağından geçerken Osmanlı'nın değişmeyen ahlaki ve hayati kabullerle yaşadığı kesintisiz bir ortaçağ sürecini ise "ortaçağlaşma" kavramı ile ifade etmiştir. Bu kavram ise siyaset, cemiyet ve iktisat ahlakının tezahürleri ile toplum hayatına sinmiş durumdadır.⁴¹

Osmanlı toplum hayatında iktisadi faaliyetlerin seyrini iktisat ahlakı ve zihniyeti olmak üzere iki olgunun şekillendirdiğini tespit etmiştir. İktisat ahlakı, kişilerin iktisadi tavır ve davranışlarının nasıl olması gerektiğini vaz eden hüküm veya değer yargılarının bütünüdür.⁴² Emir ve nehiyeleri ile toplumun inandığı din, bir normlar mecmuası olan iktisat ahlakının

³⁸ Ülgener, 1981b, 12.

³⁹ Mehmet Şahin-Şeref Göküş, "Şeyh Ahî Dâ'î Fütüvvetnâmesi'ndeki Ahlâkî Değerler", Turkish Studies-Comparative Religious Studies, 2020, 15(2), 237-254.

⁴⁰ "İktisat ahlakı, gündelik tavır ve davranışlarımız üzerine -doğrudur veya eğridir yollu- yargılayıcı değer hükümlerinin söz ve deyim halinde ifadelendirilmiş bütünüdür. "Doğru veya eğridir yollu" demek burada normatif sözünün karşılığı oluyor. "Söz ve deyim halinde" demekle ahlâk sisteminin kapanık, dışa açılmamış bir nefis muhasebesinden ibaret olmayıp kendini belli ifade kalıpları halinde yer yer açıklamakta olduğunu anlatmak istiyoruz. Sistem o kalıplarla nesiller üstü kapalı bir bütün olarak devamlılığını sağlamış olacaktır. Özellikle din açısından bakınca (bu sahifelerde de temel olarak o açı sürdürülecek), İktisat ahlakı dünya ilişkileri karşısında kişiyi-kulluk görevi ve yükümlülüğü idrâkinde olarak- belli bir tavır almaya çağırın saik -ve motiflerin topluca ifadesi olarak karşımızda bulacağız." (Ülgener, 1981b, 23)

⁴¹ Osman Cengiz, bunları toplu bir biçimde özetlemiştir: "*Siyaset ahlakı*: Büyük toprak mülkiyeti, büyük arazi rejimi; merkeziyetsizlik, hamaset ve destan ruhu; ağalık ve efendilik şuuru; her türlü reaksiyon istidadını kaybetmiş daima "boyun vermeye" alışmış bir alt tabaka. Kısaca, feodal zihniyet. *Cemiyet ahlakı*: Asilzâdelik, aristokrasi, hiyerarşi-otorite (dinî-siyasî); kapalı, içine çevrili, dış âleme mesafeli bir fert; cemiyet ürkekliliği; cemaatleşme ve gelecek kaygısızlığı; madde âlemine karşı pasif tavır, dar kadrolar arası sıkı ilişki; gösteriş için mal toplama; irade inkârı; neticede de uysal bir insan malzemesi. Kısaca maddeleşmemiş bir dünya görüşü. *İktisat ahlakı*: Toprağa dayalı, ikinci planda gelen menkul değerler, aynı ekonomi, atıl bir hayat anlayışı; şehir içi basit çarşı, lonca; belli yol kavşakları ve transit merkezler dışında oldukça sönük bir ticaret, fütüvvet, ahilik (beli silahlı, eli bayraklı); ihtişam ve gösteri hevesi; meslek ürünlerinde değişikliğin bid'at olması, rutinden sapmamak; kanaatkâr olmak; sanat ve marifeti akılla değil mistik bir itâatle öğrenmek; hüdâîperver (yani kendinden yetişme) değil pîr-perver olmak. Kısaca, durgun bir hayat telakkisi." Bkz. Osman Cengiz, "Ülgener'in Ortaçağ İktisat Ahlakı ve Zihniyet Tahlilinin Teorik Tasnifi", *Tarih Okulu Dergisi-Journal of History School -JOHS*, 36, (2018), 425-426.

⁴² Ülgener, 1981b, 23.

belirleyicilerinden yalnız bir tanesidir.⁴³ Zira din zihniyetin zeminini oluşturan coğrafi şartlar, cari iktisadi ve hukuki düzen, siyasi yapılar, sosyal örgütlenme biçimleri ile etkileşim halinde bir ahlak sistemi oluşturur. Bu çerçevede içinde bir insanın edimlerini tarif edip sınırlarını belirleme gücünün olmasından ötürü zihniyetin teşekkül ve terakkisinde temel müessirdir. Bu itibarla iktisat ahlakı/norm ile zihniyet/reelin etkileşimi bazen uyumlu ama çoğunlukla çatışma halinde bulunur. Ülgener, Batı'da zaman orta çağdan sanayi devrimi ve kapitalizme doğru akarken kanaatkârlığı şart koşan ahlak kurallarının dinamik ve müteşebbis ruhlu burjuva zihniyeti ile çatışma yaşadığını söyler.⁴⁴

Zihniyet ise iktisadi manada üretici, tüketici veya yönetici her sınıftan öznenin kabul edip sergilediği tavır ve norm halini almış davranışların söz ve deyim halinde telkin amacıyla açıklanışdır. "Acele işe şeytan karışır." diyen kişinin doğulu; "Vakit nakittir" diyen kişinin batılı bir davranışı, hatta belli bir çağın zihniyetini yansıttıkları ortadadır. Bu yönüyle kişinin değer hükümlerinin, tercih ve temayüllerinin bütünü kapsayan iktisadi "amentü"sü diye de tanımlanabilir.⁴⁵ Zihniyetin belirleyici özelliği ise mutlaka dışa açılmak ve kendini açıklamak için bir kanal bulmasıdır. Aksi yani içte hapsolünmüş hisler ve düşünceler zihniyetin dışında kalır. Kavram düzeyinde tariflerindeki farklılığa rağmen norm ile reel arasında bir örtüşmeden bahsedilebilir. Ülgener, kanaatkarlık kavramının ortak payda olduğunu ve Ortaçağ'dan bu yana Osmanlı Müslüman toplumunun ziraat, üretim ve ticareti kar amacından arı bir zihniyet ile yaptığını ve eğer bunun aksi ise neler engel olmuş da hesaplı ve ölçülü bir burjuvazi zihniyetine giden yolun kesildiği sorularının cevaplandırılması gerektiğini ifade etmektedir.⁴⁶

Ülgener'e göre bireylerde rasyonelliğin ve onun tezahürü olan teşebbüs ve sermayenin yokluğu, ucuz ve seri üretim yapma teşebbüslerinin otoritenin baskısı ile engellenmesi gibi müessirlerin payı önemli olmakla birlikte asıl müessir "maddenin ve maddi hayatın icapları dışında kalmış" olmaktır. İktisadi olana münhasır zihniyet kavramı, kişinin gerçek davranışının zemininde bulunan değer ve inançların bütününe içine almaktadır.⁴⁷

Taşrada tavanı, merkezdeki iktidara eklenmiş ve asalet ve nesep ile takviye edilmiş eşraf, ayan ve tarikat mensupları; merkezde ise nüfuz ve intisapla sağlanmış bürokrasi ve çevresinin oluşturduğu üst sınıf oluşturur. Tabanda ise olması gereken/iktisat ahlakı ile olan/mevcut zihniyet arasındaki mesafenin artması veya azalmasını, üst tabaka ile alt tabakanın zihniyeti, değer ölçüleri, hayatı idrak edişleri belirlemektedir.⁴⁸ Bu noktada iktisat ahlakının va'z

⁴³ Ülgener, 1981a, 52.

⁴⁴ "Orada da orta çağdan yeni zamanlara çıkarken eskisinin katılmış, donmuş ahlâk nizam ile yenisinin dinamik zihniyeti birçok noktalarda derin tezatlar içine düşmüştü. Kilise ahlâkının asırlardan beri övüp durduğu kanaatkarlık ve ananecilik karşısında sert bir irkilişle başkaldıran zihniyet malûmdur: Hayatın gayesini tevekkül ve inziva yerine kazanma ve çalışmada arayan, her günkü hareket ve faaliyet düsturlarım üstün bir otoriteden değil kendi zekâ ve mantığından alan iş adamı zihniyeti! İş adamlığı, bugün hatırıma getirdiği hususiyetlerde, şüphesiz kolay ve çabuk elde edilmiş bir netice değildi. Kazanç hevesi, orta çağ sonu ve bilhassa yeni zamanlar başının (keşif ve istilâ devrinin) esintili ve fırtınalı havasına uyarak, rastgele kazanma ve zenginleşme yollarının her türlüüne başvurmuş, her biri peşinde bahtını ve kuvvetini denemekten geri durmamıştır. Fakat tarihin akışı, geç ve güç de olsa, hesaplı ve temkinli bir «bourgeois» ahlâkına, başka bir deyişle normal bir kâr ve teşebbüs zihniyetine doğrudur." Ülgener, 1981a, 98-99.

⁴⁵ Ülgener, *Zihniyet, Aydın ve İzmler*, (İstanbul: Derin Yay., 2006), 19.

⁴⁶ Ülgener, 1981a, 99.

⁴⁷ Ülgener, 1981a, 60.

⁴⁸ "(1.) Üst tabaka karşısında orta çağ ahlâkı: Toplum hayatı, asırlık geleneklere uyarak hukukî ve siyasi veçhesini düzenlerken, ahlâk normları üstünde o düzenin gerektirdiği yontma ve düzeltmeleri yapmaktan da geri kalmamıştır. Bu düzeltmeler, şüphe yok ki, birinci plânda imtiyazlı tabakalar lehine vârid olmaktadır. Sözü geçen tabakalar, baş tarafta da anlatıldığı gibi, her zaman ve her yerde aynı terkihi göstermemişlerdir. Yerine göre: Büyük toprak mülkiyetinin verdiği nüfuz ve iktidardan kuvvet alan «feodal» sınıflar (eşraf ve âyan); devlet teşkilâtının daha fazla merkezî - bürokrat bir veçhe gösterdiği hallerde idare edenler (yüksek pâye ve mansıp sahibi memurlar) sınıfı; yine yerine göre,

ettiği hükümlerin ve nasihatlerin eşraf ve imtiyazlı kesimler lehine esnetilmesi ve hatta mülk edinme ve harcama biçimlerinde aykırı söz ve taşkınlıklarının tevil edilmesi ile o zümrelerin kayırılması zorunlu görülmüş ve şartların gereği bunların hoş görülmesi için dini ve ahlaki gerekçeler bulunmuştu. Nabi'nin de aynı görüşte olduğunu şu beytinden anlaşılmaktadır: *Mülk durmaz eğer olmazsa ricâl/Lâzım amma ki ricale emvâl*. Ülgener'in tarihçi Nâima'dan naklettiği şu ifade de varlıklı zümrelerin debdebe ve israfının nasıl meşrulaştırıldığını göstermektedir: *“lâkin kat'ı isrâfât mühimdir deyu mülûk ve hükkâmın esbab-ı ihtişamları ref'ine defaten tebâdür buyurulmaya zira vüs'at-ı devlette ziyet ve ihtişama meyi ve muhabbet umur-ı tabiiyeden idiğü malûm olmuş idi”*⁴⁹

Tasavvufun başlangıçta insan dünya ve yaratıcı ile ilişkilerini imar eden bir zühd hareketi iken giderek asketizmi/çileyi-münzeviliği merkeze alan teşkilatlara dönüşmesinin toplum bünyesinde doğurduğu iktisadi ve sosyal neticeler, Ülgener'in teorisini inşa eden önemli bir yer tutmaktadır. Kanaatkârlığı, dünyadan alakayı tamamen kesmeyi hedef edinen batını tasavvufun keyfiyetini tasavvufun temel kaynaklarından alıntılarla on bir maddede yaptığı izahı burada özetlemek yararlı olacağı kanaatindeyiz.

Öncelikle tasavvuf geniş kitle için zamanın emir veya sultanlarının zulmünden, tekdüze şer'î kuralların ve fihhi-kelami tartışmaların yerine diğerkâmlığı, gönü ve gönüllülüğü hedefleyen bir vaha olmaktadır. Baskılardan ötürü kaçış yeri olan tekke ve zaviyelere kitleler halinde teveccüh, Ülgener'in ifadesi ile *“Dünya hazlarına ve nimetine hiçbir zaman kayıtsız olmamakla beraber o uğurda acele, telâş ve gelecek kaygısı ile ömür tüketmekten hoşlanmayan; otorite ve gelenek kayıtları ile çepeçevre kuşatılmış (merkezden “kırsal” çevreye açıldıkça daha da yumuşak ve teslimiyetkâr); hesabında, yol ve yordamında götürü insan”* tipi vadetmektedir.⁵⁰

Sosyal hadise ve vakıaların tasavvufun tesirini teğet geçmesinin mümkün olmadığı ama “hangilerinin nereye kadar” tasavvuf kaynaklı olduğu ve en temel ilke olarak ilahi eser olan insanın seyr u sülukunda fenâ fillah mertebesine ulaşip nefsinin yok olması ve yoklukta varlığı bulmasıdır. Salikin kendi iradesinin adem-i nefis için bir mania olması, her türlü maddi-dünyevi amel ve kârı değersizleştirilmesi ve dolayısı ile inisiyatif alan değil bir pire teslim olup boyun eğen bir mevkide makamdan makama geçmesi esastır ki bu da müntesip kitlelerin içinde bağımsız

bunların yanında ve bazen üstünde olmak üzere, ruhanî tarik mensupları... Bütün bu sınıflar, aralarında ve kendi içinde ne kadar değişiklik gösterirler gösterirler, iddialarının sert ve keskin çizgilerle sivrilmesinde birbirlerine az çok yakınlık ve muvazilik taşırlar. Ağalık ve efendilik şuurunun izlerine hepsinde rastlayabiliriz: Konak hayatı ve onun etrafında—sahibinin siyasî veya manevî nüfuza mütenasip— bir yaşama veya mürit halkası; ruhanî aristokraside belki üstü örtülü kalmakla beraber, hepsinde mal mülk, bol tüketim ve gösteriş hevesi, altın ve gümüş tutkusu!” (Ülgener, 1981a, 101)

⁴⁹ Ülgener, başka tespitleri gibi üst tabakanın varlığının gerekliliği vakıasını da Osmanlı şiiirinden çıkardığı beyitlerle delillendirir: “Bol, ferah ve gösterişli hayat üst tabakanın, nerede dursa olsun, vazgeçilmez yaşatlarından; zaten alttan üste çıkma veya üstekilere intisap etmenin câzip tarafı ve hedefi de buradadır. Hadsiz hesapsız harcamak, etrafındaki halkayı ihsan ve atıyye ile kendine biraz daha bendetmek, zevk ve sefa içinde ömür sürmek vs... 16'ncı asır şairi Fakiri de üst tabakayı tarife yarayacak unsurları bunlarda aramıştı: *“Bilir misin nedir beyler ağalar/Sürerler dâima zevk-ü sefalar!”* Yakın Şark memleketlerinin hemen hepsinde ve o arada tabiatıyla Osmanlı Devleti'nde üst tabakanın büyük kısmını teşkil eden devlet ve idare erkânı gerçekten bolluk ve gösteriş merakı ile dikkati üzerlerine çekmişlerdir. Ağalık ve paşalık şanı, mevki icapları iktidar sahiplerini daima bolluk ve gösteriş peşinde koşturmuştur. İlk Osmanlı tarihçileri de bunun farkındadır: *“Paşalar kamu kumaş fülûri/gözetirler kaçan ire o beri!”* Hülâsa, üst tabakadan ne vakit söz açılrsa, bol ve gösterişli hayatla onun maddî icapları hemen dilin ve kalemin ucuna geliyor. Hem de bütün bu icaplar, ahlâkıyı zaman zaman ne kadar üzmüş ve sinirlendirmiş olursa olsun, ahlâk dünyasında yine kendilerini haklı çıkaracak mazeretler bulmakta gecikmemişlerdir. Bizce asıl mühim nokta da buradadır. Sırası gelmişken kaydedelim ki, üst tabakanın gösteriş ve lüks merakı sade şark orta çağına münhasır kalmamıştır. Aynı asırların Garp dünyasında da derebeylik nizamı yukarıda anlatılan hususlarla tam bir muvazilik ve beraberlik içinde yürümüştür; “ (Ülgener, 1981a, 102)

⁵⁰ Ülgener, 1981b, 74.

“ben”ler değil “biz” olmayı gerektirecektir. Ülgener’in tespiti ile müntesibin iradesi pir, şeyh veya esnafılıkta usta ve yol atasına tam teslimiyetle aradan çıkarılınca teşebbüs gücü kaybolmaktadır.⁵¹ Buna bağlı olarak eşyanın hakikatini dıştan içe zahir gözü ile düz ve kuru mantıkla kavramaya çalışmak değil içten dışa murakabe yoluyla keşfetme asıldır ve böyle olunca kesretten vahdete aradaki mesafeler kalkacak ve dünyanın var bir yokluk/adem olduğu idrak edilecektir. Ülgener, çevre idrakinin dışarıya giderek yabancılaşıp tarikat aracılığı ile içerde “ben”den bize dönüşme şeklinde vuku bulduğunu; zaman idrakinin ise geçmiş ve geleceğin bir değer taşımadığı, vakit sermayesinin olarak yalnız bugün ile sınırlı olduğu düşüncesinden oluştuğunu ifade eder. Osmanlı insanı ve toplum hayatını din ve sanatın yanında derinlemesine biçimlendiren tasavvuf, iktisat ahlakının normlarını belirlemede de müessir olmuş, sayı ve hesabı önceleyen rasyonel bireyin teşkilinde bir mânia teşkil etmiştir.⁵² Ne var ki tasavvufun Osmanlı toplumunda idraki mütecanis değildir. Ülgener, ataleti doğuran zihniyetin gerisinde kanaatkârlığı ilke kabul eden, içe kapalı cemaat yapısı ile bâtinî tasavvuf anlayışını görür. Buna karşılık tasavvufun Melami yorumu, farklı tarikatların bağlılarında tezahür eden bir enfüsi bir hal ve neşve olarak dünyayı ne keyif sürülecek ne de günaha dalmak korkusuyla el etek çekilecek bir masiva âlemi kabul eder. Diğer bir ifade ile dünya, kişinin içinde kalıp maddeyi mananın keşfi için vasıta kılarak ruhunu tasfiye edileceği bir vasattır. Kulluk ile maişet arasında hassas dengeyi bulmak içinse gece ibadette gündüz kışbde kaim ve daim olmak esastır.⁵³ Fakat Ülgener, tasavvufun zikir ve ayin gibi dışa dönük keyfiyetine değil felsefi ve irfani tarafına ağırlık verdiği için Melami tavrın toplumun çok sınırlı bir kesiminde kabul gördüğünü, tabanın yine önü batınıliğe açılan tarikatlara meylettğini belirtir. Meseleye tasavvufla irtibatlı teşhisi koymada Mehmed Akif ile Ülgener’in aynı zeminde buluştukları ve aynı zaviyeden değerlendirdikleri söylenebilir.

Koca millet! Edebiyatı ya oğlan ya kadın
Nefs-i emmâre hizasında henüz duyguları
Sonra tenkide giriş: hepsi tasavvuf dolu
Var mı sûfiyyede bilmem ibâhiyye kolu
İçilir türlü şenâatler olur bî-pervâ

⁵¹ “Teslimlik kapısından girmek ve nâmuradlık kapısından çıkmak” ve yalnız üstün iradenin değil; gerekirse “... bir körpenin hükmünde olmak bin kez yeğdir ki kendi hükmünde ola” (Ülgener, 1981b, 76)

⁵² “Tasavvufu tasavvuf yapan çizgileri şimdilik daha ileriye götürmek niyetinde değiliz. Konuya burada da en iyisi alışık olduğumuz tarafıyla –“dünya” ya bakış açısı ile yaklaşmayı deneyebiliriz. İktisat ahlâkı ile ilgisi bakımından “dünya” kavramını ilk sahifelerden beri üçlü bir mesafe bilinci üzerine oturttuğumuz hatırlardadır: Eşya, çevre ve zaman birimi ile “dünya” ya değişik ölçülerde yaklaşımı. İktisadî faaliyet de aslında bundan başka bir şey değil. İslâm’ın ilk ve öz kaynaklarında “dünya”nın her üç yanıla oldukça sade ve açık olduğunu gördük: Madde ve eşya olarak mutlaka uzağında durulması gereken bir nesne değil, ancak gurur, kibir, azamet tarafı ile kulu Tanrıdan uzaklaştırdığı ölçüde red ve inkârı gereken bir varlık. “Dünya”, kısacası, dışta değil, içte (ilgi ve alâka tarafında)dir. Çevre ilişkisi, yine hatırlanacağı üzere, basit cemaat ve aşiret bağlarının üstünde ve ilerisindedir. İbadetten hemen sonra Allah’ın fazlından rızık talebi ile yeryüzüne dağılmayı emreden bir din esasında insan ve çevre ilişkisine daraltıcı bir limit koymuş olamazdı. Ve nihayet zaman: En azından bir yılın ihtiyacını karşılamaya yeterli bir kaynağı el altında bulunduracak şekilde gelecek hesabı ve düşüncesi İslâm’da daima destek bulmuştur.” (Sabri F. Ülgener, *Zihniyet ve Din İslam Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, (İstanbul: Der Yayınları, 1981b), 76.

⁵³ “Dünya, demek oluyor ki, ister Tanrı varlığının tecellisi, ister türlü kötülükleri göğüslenecek bir hasım olarak alınsın, iman ehli için atlanıp geçilecek bir durak değil, kâh tecelli neşvesini tadararak, kâh “masivâ” tarafıyla boğuşarak içinden bir adım sıyrılmamak gereken bir varlık görünümünü sürdürür. Bütün bunlar, topluca, kişiyi dünya dışına değil içine çeken motiflerdir. Melâmi için çile, zühd ve türlü yollarla dünyayı terketmek diye bir şey yoktur. İkinci devre melâmilerinden Sarı Abdullah Efendi söyler: “Melâmiliğe gönül vermiş kişi “elkâsibü habibullah” gereğince dünya işlerinden bir meşrû kâra meşgul olmak lâzımdır. Ve ancak menzile (eve) geldikte ikilik pasını üzerinden silip atmak üzere Hakk’a teveccüh ve niyaz eylemek gerekir... Yine aynı yerde: Tarik i Hakk erleri üçü-beşi bir araya gelip gönüllerinden “masivâ” muhabbetini atmak üzere dahil-i sohbet olduktan sonra “Allah’ın fazlından taleb-i rızık eyleyin.” kavli-i kerîmi üzere herkes dağılıp kârlarına meşgul olalar”. Yine o yolda: “Tarik-i Hakk erlerinin menzili ya tevekkül iledir yahut kışb iledir. Ama tevekkül ehl-i fenâdan gayre câiz değildir... zamanımızda tam ve mutlak tevekküle kulun gücü yetmeyeceği malûm olmakla ‘elkâsibü habibullah’ kavline kesb-i helâl etmek şarttır.” (Ülgener, 1981b, 83.)

Gönül incitmede keyfin ne isterse becer⁵⁴

Mehmed Akif'in klasik Osmanlı şiiri ve tasavvufun nefsanî arzulara aracı kılınmasını eleştirirken bahsettiği ibâhîlik, Ülgener'in de hedefindedir: "...tarikat hayatında olgunlaşma ve Hakka varma yolunda muayyen bir kemal mertebesini aştıktan sonra, "talihleri tekmil ve sâlikleri terbiye için" tekrar madde dünyasına dönmeyi haklı çıkaran, hattâ "kâmil'e lokma ve nükte helâl" olduğunu açıkça ilân eden tasavvuftan, hem de onun en gözde ve güzide mümessillerinden başkaları değildir. Birçok hallerde olduğu gibi burada da içtihad kapıları, sonradan batini-ibâhî tarikat kurucularının kendilerini ve müritlerini ölçsüz, bir ihtiras taşkınlığına kapıp koyuvermelerine imkân hazırlayacak şekilde aralanmış olmaktadır."⁵⁵ Ekrem Demirli, Akif'in tasavvuf için söylediği en ileri eleştirilerden birisi olan 'olgun şira' ifadesiyle ibahiyyeyi birlikte düşünmenin gerektiğini savunur.

"Tasavvufu 'olgun şira'ya çeviren şey, kuralcılığı bütünüyle reddeden ve dini ibadetleri bir araç olarak tasavvur eden ibahiliktir. Şöyle der: "Sundular Türk'e tasavvuf diye olgun şirayı Muttasıl şimdi 'hakikat' kusuyor Sıdkı Dayı" Bu değerlendirmelerle Akif'in tasavvufun hem edebiyat hem toplumsal hayattaki tezahürlerinden şikayetçi olduğu aşikardır. Bununla birlikte böyle bir eleştiri, esas itibarıyla tasavvuf hakkındaki kanaatleri anlamak için yeterli sayılamaz. Bunun en önemli nedeni, tasavvufta yönelik eleştirinin kendisinin bizzat tasavvufun bir parçası olmasıdır. Başka bir ifadeyle böyle eleştiriler, farklı dönemlerde bizzat sufiler tarafından dile getirilmiş, hatta tasavvuf ve kurumları en katı bir şekilde sufiler tarafından eleştirilmiş, 'muhasabe' en çok sufilere ve tasavvufta yönelik işlev görmüştür. Bu itibarla tasavvufun gelişim süreci, farklı sorunlar ekseninde sürekli bir eleştiri tarihi olarak görülebilir."⁵⁶

Akif'in yaşadığı çağın insanı için batını tasavvuf ve daha birçok sosyal vakia üzerinden müşahade edip tenkit ettiği norm/realite çelişkisi, Ülgener'in kaleminde sebep ve sonuç ilişkisine dayalı ilmi bir izaha dönüştü. Ülgener, 17. yüzyıl ile kadarki üç asırla sınırlandırdığı zihniyet üzerine tespitlerinin Mehmed Akif'in 20. yüzyıl Müslüman tavrı ve davranışları üzerine gözlemleri ve tespitleri arasında tam bir örtüşme vardır.⁵⁷ Kendisi fani ölümlü Dünyadan fariğ olup, kaçış halinde bulunmakta ve böylece "selamet der kenarest" deyişinde olduğu gibi huzuru dalgalarla mücadele edip deryada sağ kalmakta değil sahilde atıl bir hayat tarzında aramaktadır. Ülgener, edebiyatımızda batın tarafı yok sayılmış, kuru, zahit diye aşağılanan insan tipinin aslında üretip dünyasını ahiretine hazırlık mekânı kılma gayretinde olduğunu söylemekte; riyazetçi/melameti tavrın dünyayı ret davranışı ile batını tasavvuf tavrın dünyadan kaçış davranışı arasında bir hat çizmektedir. Bu husus dışarda bırakıldığında Mehmed Akif'in nazmındaki zaman ve mekân kaydının şimdiki zamanı değil beş altı asırlık geniş zaman için geçerli olduğunu içinde kaldığını göstermektedir.⁵⁸

⁵⁴ Safahat, 135.

⁵⁵ Ülgener, 1981a, 105.

⁵⁶ Ekrem Demirli, "Mehmet Akif'in Şiirinde Tasavvuf: Safahat'ı Bir Tasavvuf-Ahlak Metni Olarak Okumak", Vefatının 75.Yılında Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu Bildiriler Kitabı, (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yay., 2011), 139.

⁵⁷ Safahat'ın Hatıralar bölümünde yer alan "Nihâyet neyse idrâk ettiğin şey ömr-i fâniden / Onun bir ayındır mutlak nasîbin ömr-i sânidin" beytiyle başlayan ayet tefsiri şiirin, Ülgener'in fikriyatının tam bir ifadesi olduğu söylenebilir. (Safahat, 249-250)

⁵⁸ "Her şeyin aslında «ölümü» ve her şeyin vakti saati gelince yok olacağı inancı düz ve ham zihinlerde dünya nimetlerinin de aynı şekilde yoğaltılıp elden çıkarılmakla görevini tamamlamış olacağı düşüncesini yaratmakta gecikmeyecekti. "ölümlü dünya", ölümlü olduğu için her saati ahret hizmetine harcanacak bir basamak değil; hayır, didinip yıpranmadan gönül rahatlığı ile açılacak bir mesafe; külfeti zahmetine değmeyen bir ara durak: "Niçin yorulmalı

Ahmet G. Sayar, Mehmed Akif'in müdafisi olduğu ittifad-ı İslam davasının bir bileşeni olan ve normatif iktisattan farklı olarak iktisadi vaka ve davranışları sebep-sonuç ilişkileri bakımından ele alan pozitif iktisadi sistem hakkında bilgisinin olduğunu ama bunun İslam'ın iktisat anlayışı ile mutabakat halinde olmasını gerekli gördüğünü belirtir. Onun gibi İslamcılığın kurucu şahsiyetlerinde var olan yüksek ahlaki tavır müteakip nesillerde kaybolmuş, toplumun üstten alta kaynaşmasında amil olan Kurân'ın kuvvetle öne çıkardığı infak emrine Müslümanların duyarsız kalışı, toplumda adalet tahrip etmiştir. Akif'in iktisat ilmine ahlakçı bir bakışı vardır ve "hani servet? Tamtakır bir kese var ortada", "ümmetin haline baktım ki yürekler yarası/ne ekmek yedirir iş ne de ekmek parası" mısralarında görüldüğü gibi tabanda fakirliğin, tavanda israfın kemikleştiği toplumun ıstırabına tercüman olmaktır.⁵⁹

Sonuç

Bu yazıda sa'y, atalet ve ye's gibi iktisadi ve sosyal refahın özünü oluşturan bir meselenin biri şair, âlim ve mütefekkir diğeri iktisatçı, hukukçu, sosyolog ve aynı zamanda sanat tarafı güçlü iki kalem erbabı Mehmed Akif ve Sabri F. Ülgener tarafından nasıl ele alındığın karşılaştırmalı olarak değerlendirilmeye çalışıldı. Önce şairin *Safahat*'ta ve mev'izelerinde çalışma, tembellik, ümitsizlik kavramları ve bunların eşanlamlılarının kullanıldığı nazım parçalarının bütün olarak tasnifi yapıldı ve buradan şairin düşünce dünyasında meseleye atfettiği önem ve değer tespiti yapıldı. Benzer biçimde *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası* ile *Zihniyet ve Din-İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı* adlı iki ana eserinden hareketle Ülgener'in iktisat ahlakı ve iktisat zihniyeti kavramlarına nasıl bir mahiyet yüklediği özetlendi. Burada Mehmed Akif'in nazma döktüğü düşünce ile Ülgener'in meselesinin aynı düşünce zeminini paylaştığını söylemek gerekir. Ne var ki muhtemelen kaynaklarını ve tezini on beş-on yedinci yüzyıllar ile sınırlı tutmuş olması ve/ya başka sebeplerle Ülgener, Mehmed Akif'e herhangi bir atıfta bulunmamıştır.

Mehmed Akif, mütefekkirliğini kusursuz bir şekilde şairliği ile meczeden, sanatının merkezine kendisini değil milletini yerleştiren müstesna bir Osmanlı-Cumhuriyet münevveridir. Batı karşısında yaşanan hezimetin sebeplerinden en önemlisi addettiği atalet, sa'y ve ye's gibi devrinde nesirde dahi fazla işlenmemiş bir mevzuyu nazmında, dergilerdeki makalelerinde ve vaazlarında derinlikli olarak işlemiş ve gündemde tutmuştur.

Yaşadığı yüzyıl her anlamda bir kaos çağı idi. Batıda sermaye ve sanayi devrimi, savaşların sürekli daralttığı bir coğrafya ve biteviye siyasi, iktisadi ve mali krizler bilinçaltına eziklik duygusu olarak yerleşmesine izin vermemiştir. Ama Müslümanlığa has bir medeniyetin kendi vasatından değil, ancak yine Batıyı kalkındıran değerlerden devşirilerek Müslüman kimliği kazandırılmış bir medeniyet olması gerektiğine inanmıştır. Ona göre atalet kaybedilmiş bir maziyi, ye's içinden hemen çıkılması gereken hâli temsil ederken, sa'y ise kaybedilmesi halinde esaretin kaçınılmaz olduğu istikbalin anahtarıdır. Bunun için kurtuluş reçetesindeki maddelerden biri azme ve sa'ye sarılmaktır.

zaten ölümlü, dünyada"! Kelimeleri dilediği yöne eğip bükmede şarklı zekâsının hayret verici mârifetini burada aramak lâzım: "Ölümlü"sünden bir adım Ötede "tadımlı"sını çıkarmak; yokluktan (fakr ve fenâdan) varlığa ve tokluğa varmak! Hatta kelimenin yapısını zorlamaya gerek kalmadan yokluğu açık açık bir gösteriş, bir nümayiş haline getirerek varlığa ve bolluğa basamak yapmanın hesabını yürütenler de az değil! Sûfi büyüklerinin eskiden beri şikâyet konularından biri de o noktada düğümlenir: Dünya terkini dünyayı toptan satın almaya. Alet edinmek ("... *Bunlar hod terk ile mertebeyi dünyayı satın almışlardır*"). Netekim, yine Nefehat-ül-Üns'de kul ile Tanrı arasına giren perdelerden birinin; yapılan işi -fakr ve fenâ suretini- görüp gösterip karşılığını beklemek olduğu nakledilir." (Ülgener, 1981b, 96-97)

⁵⁹ Sayar, *Çekiçle Örs Arasında: Mehmet Akif Ersoy*, 263-69.

Eserlerinde şairliğini ve ilmini “Müslümanlar kardeştir.” düsturuna bağlı kalarak Müslümanların ve dar çerçevede Osmanlı toplumunun hemen her illet ve arızalarını, yetersizliğini insani derdini anlamaya ve aktarmaya adanmıştı. Usul olarak dini aslına mutabık biçimde idrak etmeyip ifrat ve tefrit halinde davranışlara yansımaktan doğan her türden arızayı önce tasvir ediyor, sonra yer yer ağır ifadelerle tenkit ediyor ve sonra da çarelerini gösterdiği teklifini sunuyordu.

Diğer yandan Cumhuriyet dönemi bir ilim insanı Sabri F. Ülgener, Osmanlı iktisadının mahiyetini din ve zihniyet ilişkisi bağlamında araştırdı ve ona nazariye çerçevesi kazandırdı. Asıl kaynaklardan elde ettiği veri ile iktisat ahlakı ve iktisat zihniyeti üzerine derinleştirdiği çalışmalarında batını tasavvuf ve fütüvvetin, cemiyet hayatının durağanlaşmasına ve sosyal çözülmeye, diğer bir kavram ile ortaçağlaşma vakiasına nasıl yol açtıklarını araştırdı.

Mehmed Akif'in *Safahat*'ta, mev'ize ve başta *Sırat-ı Müstakim* ve *Sebilürreşad*'daki yazılarında çalışmanın kaçınılmaz zarureti ve çalışmamanın sosyal bünyede doğurduğu yıkımın fecaatini, şahit olduğu derin yoksulluk karşısında yaşadığı ıstıraptan Ülgener'in haberdar olmamış olması muhal görünmektedir. Ülgener, Osmanlıdan Cumhuriyet Türkiye'sine de sirayet eden iktisadi gerilik ve yoksulluğu, toplumda asırlar öncesine giden tabakalaşma yani ortaçağlaşma vakiasına, geçmişin bağlayıcılığına ve tasavvufun batını/içe dönük pratiğine bağlamış ve dolayısıyla adil, üretim saikleri sağlam ve müreffeh cemiyetin inşasında neden muvaffak olunamadığının sebeplerini hakiki anlamda ortaya koymuştur. Bu toplumsal meselenin köklerinin ne kadar derinlerde yattığını Mehmed Akif de idrak etmiş olmalıdır. Bunun en bariz misali, iki mütefekkirin de eserlerinde Osmanlı iktisat zihniyetinin en önemli tezahürlerinden olan dünyanın geçiciliği olgusuna inancın bir iktisat tavrı ve davranışına dönüşmesini tenkit etmiş olmalarıdır.

Kaynakça/Bibliography

- Cengiz, Osman, "Ülgener'in Ortaçağ İktisat Ahlâkı ve Zihniyet Tahlilinin Teorik Tasnifi", *Tarih Okulu Dergisi* 36 (Ekim, 2018), 421-442.
- Demirli, Ekrem. "Mehmed Akif'in Şiirinde Tasavvuf: Safahat'ı Bir Tasavvuf-Ahlak Metni Olarak Okumak", *Vefatının 75.Yılında Uluslararası Mehmed Akif Ersoy Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2011.
- Ersoy, Mehmed Akif. *Safahat*, İstanbul: MAKÜ Yayınları, 2021.
- Kara, İsmail. "Akif'in Aktif Din ve Ahlâk Anlayışı", *Vefatının 75.Yılında Uluslararası Mehmed Akif Ersoy Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2011.
- Köse, Ali, "Modernleşme-Sekülerleşme İlişkisi Üzerine Yeni Paradigmalar", *Liberal Düşünce Dergisi* 24 (Güz 2001), 150-165.
- Kuntay, M. Cemal. *Mehmed Akif*, İstanbul: Oğlak Yayınları, 2015.
- Öz, Mehmed. "Reaya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 2006. 7/490-493.
- Sayar, Ahmet Güner. *Çekiçle Örs Arasında: Mehmed Akif Ersoy*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2021.
- Sayar, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, İstanbul: Eren Yayınları, 1998.
- Şahin, Mehmet-Göküş, Şeref. "Şeyh Ahî Dâ'î Fütüvvetnâmesi'ndeki Ahlâkî Değerler", *Turkish Studies-Comparative Religious Studies*, 2020, 15(2), 237-254.
- Şentürk, Mustafa. "Kur'an'da Toplumsal Değişme Olgusu-Disiplinlerarası Bir Giriş Denemesi", *Marife* 14/2 (2014/2), 25-42.
- Ülgener, Sabri F., *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, İstanbul: Der Yayınları, 1981a.
- Ülgener, Sabri F., *Zihniyet ve Din İslam Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı*, İstanbul: Der Yayınları, 1981b.
- Ülgener, Sabri F., *Zihniyet, Aydın ve İzmler*, İstanbul: Derin Yayınları, 2006.